

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

Η
«ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ»
ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Μετάφραση:
Κώστας Σπαντιδάκης
Ζωή Χριστοφίδου - Καστοριάδη

*Στὸν Βασίλη Γόντικα.
τὴν ἐνσάρκωση τῆς κριτικῆς δυνάμεως*

Η «ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ» ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ¹

Η Α ΦΑΝΗ ΙΣΩΣ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ότι ασχολούμεθα
ακόμη με την «οικονομική ορθολογικότητα» του
σύγχρονου καπιταλισμού, σε μιὰ εποχή, όπου ή
επίσημη άνεργία φθάνει στη Γαλλία τὰ τρεισήμισι εκα-
τομμύρια άτομα και υπερβαίνει τὸ 10% τοῦ ἐνεργοῦ
πληθυσμοῦ στὶς χῶρες τῆς Ε.Ο.Κ., και ὅπου οἱ Εὐρω-
παϊκὲς Κυβερνήσεις ἀπαντοῦν σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση
ἐντείνοντας τὰ ἀντιπληθωριστικὰ μέτρα, ὅπως τὴ μείω-

* *Revue Internationale de Psychosociologie*, 1997, τ. III, τεῦχ. 8

1. Κείμενο ποὺ ἐκφωνήθηκε στὸ συνέδριο τοῦ CIRFIP με θέμα τὴν «Ἐργαλειακὴ ορθολογικότητα και κοινωνία» τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1996, ὑπὸ τὸν τίτλο: «Σημειώσεις για μιὰ κριτικὴ τῆς “ορθολογικότητος” τοῦ καπιταλισμοῦ». Ἡ παρούσα ἔκδοσι, σημαντικὰ ἐπηξημένη και ἐπεξεργασμένη, ὀφείλει πολλὰ στὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ φίλου μου Βασίλη Γόντικα. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι εἶμαι μόνος ὑπεύθυνος τῶν τυχόν σφαλμάτων ἢ ἀδυναμιῶν αὐτοῦ τοῦ κειμένου. [Οἱ Σ.τ.μ. σημειώνονται με γράμματα και συγκεντρώνονται στὸ τέλος τοῦ κειμένου. – Για τὴν συμβολὴ τοῦ συγγραφέως στὴν οικονομικὴ θεωρία πρέπει κάποτε νὰ ἐκπονηθῇ εἰδικὴ ἐργασία. Δὲν εἶναι ἡ ὥρα οὔτε ὁ τόπος και οὔτε ἡ ἀρμοδιότητά μας. Και θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του σχεδὸν ὅλο τὸ ἔργο του, και ὄχι μόνον τὰ αὐστηρῶς οικονομικὰ

ση του έλλείμματος του προϋπολογισμού. Το πράγμα γίνεται λιγότερο παράδοξο ή μάλλον το παράδοξο μετατίθεται, όταν λάβουμε υπ' όψιν την αδιανόητη ιδεολογική όπισθοδρόμηση που πλήττει τις Δυτικές κοινωνίες, έδω και σχεδόν είκοσι χρόνια. Πράγματα που δικαίως τὰ θεωρούσαμε κεκτημένα, όπως ή ίσοπεδωτική κριτική που ασκήθηκε στην ακαδημαϊκή πολιτική οικονομία από την σχολή του Καίμπριτζ ανάμεσα στο 1930 και στο 1965 (Sraffa, Robinson, Kahn, Kegnes, Kalecki, Shackle, Kaldor, Pasinetti κ.λπ.), όχι μόνο δεν συζητούνται ή δεν ανασκευάζονται, αλλά άπλούστατα άποσιωπούνται ή λησμονοούνται, ενώ άφελείς και άπίστευτες έπινοήσεις, όπως ή «οικονομία της προσφορᾶς» ή ο «μονεταρισμός», γίνονται της μόδας. Οί ύμνητές του νεοφιλελευθερισμού έμφανίζουν τους παραλογισμούς τους ως προ-

κείμενα. Παραθέτουμε έδω άπλώς ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τον Πρόλογο της νέας έκδόσεως (Christian Bourgeois, Παρίσι 1990) του έργου του *La société bureaucratique*: «Όσο για την *Dynamique du capitalisme* (δύο κείμενα αυτού του έργου δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* κατά τὰ έτη 1953-1954, τεύχη 12 και 13), έγνώρισε αυτό που ίσως άποτελεί την μοίρα των κριτικών αναλύσεων της οικονομίας, όταν θέλουν να ξεπεράσουν τις ακαδημαϊκές κοινοτοπίες ή τον έρμηνευτισμό. Η δουλειά που έκανα στον τομέα αυτόν, από τὸ 1953 έως τὸ 1981, καλύπτει τώρα μερικές χιλιάδες χειρόγραφες σελίδες, έξορισμένες σε μακρινά κιβώτια και που έλπίζω να βρω τή στιγμή και τὸ θάρρος να καταστρέψω πριν εξαφανισθῶ. Μερικά από τὰ ουσιαστικά "άποτελέσματα" περιέχονται στο μελέτημα "Ανάπτυξη και "όρθολογικότητα" (Χῶροι του ανθρώπου) και στο βιβλίο *Μπροστά στον πόλεμο*».]

φανείς και αυτονόητους, την στιγμή που ή άπόλυτη έλευθερία των κινήσεων του κεφαλαίου καταστρέφει όλόκληρους τομείς της παραγωγής σε όλες σχεδόν τις χῶρες και που ή παγκόσμια οικονομία μεταμορφώνεται σε πλανητικό καζίνο.

Αυτή ή όπισθοδρόμηση δεν περιορίζεται στο πεδίο της οικονομίας. Ίσχυει έξ ίσου και στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας (μη άμφισβητήσιμος και μη άμφισβητούμενος χαρακτήρας της «άντιπροσωπευτικής δημοκρατίας», την στιγμή μάλιστα που όλο και περισσότερο υποβαθμίζεται στη συνείδηση του κόσμου, και αυτό, σε όλες τις χῶρες όπου έχει κάποιο παρελθόν) και γενικότερα στις πνευματικές έπιστῆμες, όπως μαρτυρεί, για να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα, ή έπιστημονιστική και θετικιστική επίθεση κατά της ψυχανάλυσης, που βρίσκεται στο άπόγειό της στις Ήνωμένες Πολιτείες, έδω και δεκαπέντε χρόνια.

Τὸ κοινωνικοϊστορικό υπόβαθρο αυτής της όπισθοδρόμησης είναι όρατὸ δια γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Συμβαδίζει με μιὰ κοινωνική και πολιτική αντίδραση που βρίσκεται σε εξέλιξη από τὰ τέλη της δεκαετίας του 1970, της οποίας άρχιμάστορες ήσαν στη Γαλλία «οί σοσιαλιστές». Αυτῆς της νέας πορείας του καπιταλισμοῦ, τίποτε πρὸς τὸ παρὸν δεν μᾶς έπιτρέπει να προβλέψουμε τὸ τέλος, εκτός, και τοῦτο σε ένα άκαθόριστο και μακρινὸ μέλλον, από τον αυτοκαταστροφικό χαρακτήρα της. Όμως και αυτή ή προοπτική δεν είναι παρήγορη, διότι έδῶ διαχυβέυεται κάτι πολὺ σπουδαιότερο κι από την

αυτόκτονία του καπιταλισμού, όπως τὸ δείχνει, μεταξύ άλλων, ἡ καταστροφή του περιβάλλοντος σὲ πλανητική κλίμακα. Ἡ κριτική ἀνάλυση τῆς σημερινῆς ἐξέλιξης καθίσταται λοιπὸν ἐπιτακτικότερη. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ κύριο μέλημα αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

*

Ὁ καπιταλισμὸς εἶναι τὸ πρῶτο κοινωνικὸ καθεστῶς ποὺ παράγει μιὰ ἰδεολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἴδιο αὐτὸ καθεστῶς εἶναι «ὀρθολογικό». Ἡ νομιμοποίηση τῶν ἄλλων τύπων θεσμίσεων τῆς κοινωνίας ἦταν μυθική, θρησκευτική ἢ παραδοσιακή. Ἐν προκειμένῳ, προβάλλεται ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὑπάρχει μιὰ «ὀρθολογική» νομιμοποίηση. Βεβαίως, τὸ κριτήριο αὐτό, τὸ ὅτι δηλαδὴ ὑπάρχει κάτι ὡς ὀρθολογικό (καὶ ὄχι ὡς καθιερωμένο ἀπὸ τὴν πείρα ἢ τὴν παράδοση, ὡς δοσμένο ἀπὸ τοὺς ἥρωες ἢ τοὺς θεοὺς κ.λπ.), εἶναι θεσμισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν καπιταλισμό· ὅμως τὰ πάντα συμβαίνουν, σὰν τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς πρόσφατης θέσμισής του, ἀντὶ νὰ τὸν σχετικοποιεῖ, νὰ τὸν καθιστᾷ ἀναμφισβήτητο. Ἀρκεῖ λίγο νὰ σκεφτοῦμε, γιὰ νὰ συναντήσουμε ἀμέσως τὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι ἐπιτέλους ἡ ὀρθολογικότητα, καὶ περὶ τίνος ὀρθολογικότητος πρόκειται; Ὁ καπιταλισμὸς μπορεῖ νὰ ἐπικαλεῖται τὴν ἐγγύηση ἑνὸς κάποιου ἐγελιανισμοῦ: λόγος, εἶναι ἡ πράξη ἢ σύμφωνη πρὸς ἕνα σκοπὸ, ἔλεγε ὁ γερο-δάσκαλος τοῦ Marx. Ἡ συμφωνία λοιπὸν τῆς πράξης μὲ τὸν σκοπὸ τῆς ἀποτελεῖ τὸ κριτήριο τῆς

ὀρθολογικότητος. Ὅμως αὐτὸ σὲ τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὴν ὀρθολογικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ σκοποῦ. Αὐτὴ ἡ ὀρθολογικότητα ποὺ περιορίζεται στὰ μέσα, καὶ ποὺ ὁ Max Weber ἀποκαλοῦσε περιέργως Zweckrationalität, δηλαδὴ ὀρθολογικότητα σὲ σχέση μὲ ἕνα ὑποτιθέμενο ἀποδεκτὸ σκοπὸ, ὀρθολογικότητα ἐργαλειακή, δὲν ἔχει προφανῶς καμμία ἀξία καθ' ἑαυτήν. Ἡ ἐπιλογή τοῦ καλύτερου δηλητηρίου γιὰ νὰ δηλητηριάσεις τὸν σύζυγό σου ἢ ἡ ἐπιλογή τῆς ἀποτελεσματικότερης ὑδρογονοβόμβας γιὰ νὰ ἐξοντώσεις ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς ὀρθολογικότητός τους αὐτῆς, αὐξάνουν τὴν φρίκη ποὺ μᾶς προκαλοῦν, ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ μέσα ποὺ ἐπέτρεψαν νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ μέγιστη ἀποτελεσματικότητα. Ἡ καπιταλιστικὴ ἰδεολογία, στίς πιὸ φιλάνθρωπες στιγμές της, προβάλλει ἐν τούτοις τὸν ἰσχυρισμό, ὅτι σκοπὸς τῆς «ὀρθολογικότητος» εἶναι ἡ «εὐημερία». Ἡ ἰδιαιτερότητά της ὅμως προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ταυτίζει τὴν εὐημερία μὲ ἕνα οικονομικὸ μέγιστο – ἢ ἄριστο. Ἄλλοτε πάλι ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ εὐημερία θὰ προκύψει ἀσφαλῶς ἢ τουλάχιστον πολὺ πιθανῶς, μόνις αὐτὸ τὸ μέγιστο ἢ ἄριστο πραγματοποιηθῇ. Ἐτσι, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἡ ὀρθολογικότητα συρρικνουῦται στὴν «οἰκονομική» ὀρθολογικότητα, ἡ ὁποία καὶ ὀρίζεται μὲ τρόπο καθαρὰ ποσοτικὸ ὡς μεγιστοποίηση / ἐλαχιστοποίηση – μεγιστοποίηση ἑνὸς «προϊόντος» καὶ ἐλαχιστοποίηση τοῦ «κόστους». Προφανῶς τὸ ἴδιο τὸ καθεστῶς ἀποφασίζει γιὰ τὸ τί εἶναι ἕνα προϊόν – καὶ πῶς

αυτό το προϊόν θα εκτιμηθῆ— ὅπως ἀποφασίζει γιὰ τὸ ποιά θα εἶναι τὰ διάφορα «κόστη» καὶ ποῖο τὸ ὕψος τους.²

Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ σχετικότητα τοῦ ἐσχάτου κριτηρίου εἶναι γνωστὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Max Weber, γιὰ νὰ μὴ φτάσουμε ὡς τὸν Ἡρόδοτο. Κάθε κοινωνία θεσιμίζει τὸν θεσμό της καὶ συγχρόνως τὴ «νομιμοποίησή» του. Αὐτὴ ἡ νομιμοποίηση, ὅρος ἀδόκιμος, δυτικὸς, παραπέμπων ἤδη σὲ μιὰ «ὀρθολογικότητα», εἶναι σχεδὸν πάντα ὑπόρρητη, ἢ καλύτερα ταυτολογικὴ· οἱ διατάξεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ τοῦ Κορανίου βρίσκουν τὴ δικαιολόγησή τους μέσα σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ διακηρύσσουν — ὅτι «ἓνας μόνον Θεὸς ὑπάρχει, ὁ Θεός», καὶ τοῦ ὁποίου ἐκπροσωποῦν τὸν λόγο καὶ τὴν θέληση. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις —τις ἀρχαϊκὲς κοινωνίες—, βρίσκουν τὴ δικαιολόγησή τους στὸ γεγονός ὅτι ἐδόθησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ χαίρουν σεβασμοῦ καὶ τιμῆς κατὰ θεσμικὴν ἐπιταγή. Ἐξ ἴσου ταυτολογικὴ εἶναι ἡ «νομιμοποίηση» τοῦ καπιταλισμοῦ μέσω τῆς ὀρθολογικότητος· ποιός, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἓναν ποιητὴ ἢ ἓναν μυστικιστὴ, μέσα σ' αὐτὴν τὴν κοινωνία, θὰ τολμοῦσε νὰ ἀντιταχθῆ στὴν «ὀρθολογικότητα»;

Αὐτὸς ὁ κύκλος τῆς θέσμισης δὲν εἶναι, ἀσφαλῶς,

2. Πρὸβλ. τὸ κείμενό μου τοῦ 1974, «Σκέψεις πάνω στὴν “ἀνάπτυξη” καὶ τὴν “ὀρθολογικότητα”», τώρα στὸν τόμο *Χῶροι τοῦ ἀνθρώπου* — *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου II*, ἔλλ. μετάφρ., ἐκδ. Ὑψίλον, Ἀθήνα, 1995, ἰδιαιτέρως τὸ Κεφ. 4, «Τὸ πλάσμα μιᾶς “ὀρθολογικῆς” οἰκονομίας», σ. 24 κ. ἐξ.

παρὰ ἓνας βαθμὸς στὸν κύκλο τῆς δημιουργίας. Ἡ θέσμιση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἂν δὲν ἐξασφαλίσει προηγουμένως τὴν ὑπαρξή της, καὶ ἡ ὠμὴ βία εἶναι συνήθως ἀνίκανη νὰ ἐκπληρώσει αὐτὸν τὸ ρόλο πέρα ἀπὸ σύντομες περιόδους.³ Ἄς ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση, κι ἄς διερωτηθοῦμε τί θα γινόταν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη σὲ μιὰ κοινωνία αὐτόνομη, δηλαδὴ σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ θὰ ἦταν ἰκανὴ νὰ θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση μὲ τρόπο ρητὸ καὶ διαυγῆ τοὺς ἴδιους της τοὺς θεσμούς. Μὲ μιὰ ἔννοια δὲν θὰ μπορέσει προφανῶς νὰ βγεῖ ἀπὸ αὐτὸν τὸν κύκλο. Θὰ διαβεβαιώνει ὅτι ἡ κοινωνικὴ καὶ συλλογικὴ αὐτονομία «ἀξίζει/ισχύει».

Ἀσφαλῶς, θὰ μπορέσει νὰ δικαιώσει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ὑπαρξή της μέσω τῶν ἔργων της, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος τοῦ αὐτόνομου ἀτόμου ποὺ θὰ δημιουργήσει. Ἀλλὰ ἡ θετικὴ ἀποτίμηση αὐτῶν τῶν ἔργων θὰ ἐξαρτηθῆ καὶ ἀπὸ κριτήρια, καὶ γενικότερα ἀπὸ κοινωνικὲς φαντασιακὲς σημασίες ποὺ ἢ ἴδια θὰ ἔχει θεσιμίσει. Τοῦτο, γιὰ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση κανένα εἶδος κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴ δικαιολόγησή του ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Δὲν μποροῦμε νὰ βγοῦμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν κύκλο, καὶ δὲν βρίσκεται ἐκεῖ τὸ θεμέλιο μιᾶς κριτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὴν τελευταία περίοδο οἱ ἐντεταλμένοι ἰδεολόγοι ἐγκατέλειψαν τελικὰ τὴν φιλο-

3. Πρὸβλ. τὸ κείμενό μου «Ἐξουσία, πολιτικὴ, αὐτονομία» (1988), στὸν τόμο *Οἱ ὀμίλιες στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Ὑψίλον, 1990, σσ. 43-76.

δοξία να δικαιολογήσουν ή να νομιμοποιήσουν το καθεστώς παραπέμπουν απλώς στην χρεοκοπία του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» –ώς εάν οι δραστηριότητες του Λαντντρ να δικαιολογοῦσαν τις δραστηριότητες του Σταβισκὺ– και στὰ ἀριθμητικὰ μεγέθη τῆς «ἀνάπτυξης», ἐκεῖ ὅπου ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει. Ἄλλοτε ἦσαν πιδ θαρραλέοι, ὅταν ἔγραφαν συγγράμματα περὶ *Welfare Economics*, γιὰ *Τὰ οἰκονομικὰ τῆς εὐημερίας*. Εἶναι ἀλήθεια ἐπίσης ὅτι ἡ ἀξιολύπητη κατάσταση τῶν ἐπαγγελματιῶν τέως κριτικῶν τοῦ καπιταλισμοῦ (μαρξιστῶν ἢ αὐτοαποκαλούμενων ἔτσι) ἐπιτρέπει σ' αὐτοὺς τοὺς ἰδεολόγους, ἐν πλήρει συμφωνίᾳ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, νὰ θέτουν κατὰ μέρος κάθε ἀξίωση σοβαρότητος.

Ἡ κριτικὴ μας πάντως θὰ εἶναι οὐσιαστικὰ ἐκ τῶν ἔσω· θὰ προσπαθήσει νὰ δείξει ὅτι στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο οἱ κατασκευές τῆς ἀκαδημαϊκῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στεροῦνται εἰρμῶ ἢ στεροῦνται νοήματος ἢ ἔχουν ἰσχὺ μόνον γιὰ ἓναν κόσμον πλασματικόν, καὶ ὅτι στὸ ἐμπειρικὸ πεδίο ἡ πραγματικὴ λειτουργία τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἐλάχιστη σχέση ἔχει μὲ ὅ,τι λέει ἡ «θεωρία». Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ κάνουμε κριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ σύμφωνα μὲ τὰ δικά του κριτήρια. Ἡ διερεύνηση θὰ ἐστιασθῇ σὲ τέσσερα μέρη:

1. Ἡ κοινωνικοῖστορικὴ ἰδιαιτερότητα καὶ σχετικότητα τῆς καπιταλιστικῆς θέσμισης.

2. Ἡ θεωρητικὴ ἰδεολογία τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

3. Ἡ ἐνεργὸς πραγματικότητα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

4. Οἱ συντελεστὲς τῆς παραγωγικῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς κοινωνικοῖστορικῆς τῆς ἀντοχῆς.

*Κοινωνικοϊστορική ιδιαιτερότητα
και σχετικότητα τῆς καπιταλιστικῆς
θέσμησης*

Η καθολική ἐποπτεία τῆς ἱστορίας μᾶς ἐπιβάλλει τὴ διαπίστωση ὅτι, ἀπ' ὅλες τὶς μορφές τοῦ κοινωνικοϊστορικοῦ βίου, τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι προφανῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οἰκονομία – ἡ παραγωγή καὶ ἡ κατανάλωση, ἀλλὰ ἐπίσης, καὶ πολὺ περισσότερο, τὰ οἰκονομικὰ «κριτήρια» – τοποθετοῦνται σὲ θέση κεντρικὴ καὶ ἀνάγονται σὲ ὑψιστὴ ἀξία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀπόρροια τούτου εἶναι ἡ ἰδιαίτερη συγκρότηση τοῦ κοινωνικοῦ «προϊόντος» στὸν καπιταλισμό. Συνοπτικὰ, ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες καὶ ὅλες τοὺς οἱ συνέπειες καταλήγουν νὰ θεωροῦνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὡς οὐσιωδῶς χαρακτηρισζόμενες καὶ ἀξιολογούμενες ἀπὸ τὴν οἰκονομική τους διάσταση. Δὲν χρειάζεται νὰ προσθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀξιολόγηση γίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ ὄρους χρηματικούς.

Αὐτὴ ἡ ἀποψη ἦταν ἤδη ἀνεπιφύλακτα ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, ἂν ὄχι καὶ ἀπὸ πρὶν. Τὰ διάφορα ἐπιχειρήματα ποὺ προεβλήθησαν τότε γιὰ τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὰ δημόσια πράγματα καὶ

την πολιτική,⁴ επικαλοῦνται τὴν κεντρικὴ θέση πού ἔχουν τὰ οἰκονομικά συμφέροντα γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς νεώτερης ἐποχῆς. Ὁ Saint-Simon ὅπως καὶ ὁ Auguste Comte, θὰ γίνουν οἱ ὕμνητές τῆς «βιομηχανικῆς» ἢ «θετικῆς» ἐποχῆς. Οἱ σελίδες τοῦ Marx στὰ *Χειρόγραφα τοῦ 1844*, σχετικὰ μὲ τὸν μετασχηματισμὸ ὄλων τῶν ἀξιών σὲ χρηματικὲς ἀξίες, εἶναι ὠραίες καὶ δυνατές, αὐτὸ ὅμως πού τις διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς (βλέπε Balzac) δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ ἡ ὀξύτητα τῆς κριτικῆς. Εἶναι ὡστόσο χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἔντονη καὶ ζωντανὴ στὴν ἐποχὴ συνείδηση τῆς ἱστορικότητος τοῦ φαινομένου, θὰ συγκαλυφθῆ σύντομα ἀπὸ τοὺς ἀπολογητὲς τοῦ νέου καθεστῶτος, στρατολογημένους κυρίως ἀνάμεσα στοὺς οἰκονομολόγους. Ἡ συγκάλυψη αὐτὴ θὰ πάρει τὴ μορφή δοξολογίας τοῦ καπιταλισμοῦ, παρουσιαζόμενου ὡς οἰκονομικοῦ καθεστῶτος «ὀρθολογικοῦ», τοῦ ὁποῦ ἡ ἐμφάνιση σηματοδοτεῖ τὸν θρίαμβο τοῦ λόγου στὴν ἱστορία καὶ κατατάσσει τὰ προηγούμενα καθεστῶτα στὸ σκότος τῶν «γοθθικῶν» (γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε μιὰ παλαιότερη λέξη τοῦ Sieyès) ἢ πρωτόγονων χρόνων. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάδυση τοῦ καπιταλισμοῦ γίνεται, μέσα στὰ γραπτὰ τους, *Ἐπιφάνεια*⁵ τοῦ λόγου, κι αὐτὸ καὶ μόνον ἀρκεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸν καπιταλισμὸ ἓνα ἀτελεύτητο μέλλον. Ὅπως ἔγραφε ὁ Marx, «γι'

4. Ἦδη στὸν Ferguson (*An Essay on the History of Civil Society*, 1759) καὶ στὸν Benjamin Constant (*De la liberté des Anciens, comparée à celle des Modernes*, 1819).

αὐτοὺς ὑπῆρξε ἱστορία, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πιά».

Περιέργως, ἢ ὄχι καὶ τόσο, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὰ ἰδεολογικὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς τῆς στάσης, ἢ ἐξάρνηση τῆς ἱστορικότητος τοῦ καπιταλισμοῦ ὑπερίσχυσε στοὺς οἰκονομολόγους ἀπὸ τὸν Ricardo μέχρι τοὺς σημερινούς. Ἐξύμνησαν τὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ὡς διερεῦνηση τῆς «καθαρῆς λογικῆς τῆς ἐπιλογῆς» ἢ ὡς σπουδὴ τῆς «χρησιμοποίησης περιορισμένων μέσων γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἀπεριόριστων στόχων» (Robbins). Ὡς ἐὰν τὰ κριτήρια καὶ τὰ ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς νὰ ἦσαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικοἰστορικὴ μορφή μέσα στὴν ὁποία ἡ ἐπιλογὴ ἐπιτελεῖται· καὶ ὡς ἐὰν ὁ μόνος στόχος νὰ ἦταν ἡ οἰκονομία (πράγμα πού θὰ σήμαινε ἀντιστοίχως ὅτι ἡ οἰκονομία θὰ μπορούσε νὰ καθυποτάξῃ ὅλες τις ἀνθρώπινες δραστηριότητες πού ἐπιδέχονται ἐπιλογή, ἀπὸ τὴν στρατηγικὴ ἕως τὴν χειρουργικὴ). Αὐτὸς ὁ παραλογισμὸς ἐξαπλώθηκε κατὰ τὴν πρόσφατη περίοδο, ὅπου εἶδαμε διάφορες «σχολὲς οἰκονομίας» σὲ ἐπὶ μέρους χώρους καὶ τις ἐφαρμογὲς τοῦ οἰκονομικοῦ λογισμοῦ νὰ εὐδοκίμοῦν καὶ νὰ ἐπεκτείνονται σχεδὸν παντοῦ (ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση ἕως τὴν ποινικὴ καταστολή). Εἶναι φανερό ὅτι μέσα σ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ οἱ «συλλογισμοὶ» τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης (θὰ γράφω στὸ ἐξῆς αὐτὴν τὴ λέξη χωρὶς εἰσαγωγικὰ γιὰ νὰ ἐλαφρύνω τὸ κείμενον) θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἐφαρμόσιμοι ὄχι μόνο *de iure*, ἀλλὰ καὶ *de facto*, σὲ ὅλες τις κοινωνίες τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ μέλλοντος.

Υπό άλλη μορφή, οι ιδέες αυτές επανεμφανίσθηκαν στα γραπτά του F. von Hayek, σύμφωνα με τα όποια η καπιταλιστική κοινωνία απέδειξε την υπεροχή της – την ανωτερότητά της – μέσω δαρβινικής επιλογής – ότι δηλαδή αποδείχθηκε ως η μόνη ικανή να επιβιώσει, στην πάλη της με τις άλλες μορφές κοινωνίας. Εκτός από το παράλογο της εφαρμογής του δαρβινικού σχήματος στις κοινωνικές μορφές που εμφανίσθηκαν μέσα στην ιστορία, έχουμε την επανάληψη του κλασσικού λογικού σφάλματος (ή επιβίωση των πιο ικανών είναι ή επιβίωση των πιο ικανών προς επιβίωση. Η επικράτηση του καπιταλισμού δείχνει απλώς ότι είναι ο πιο ισχυρός, με την πιο ωμή και πιο βάνουση έννοια του όρου και όχι ότι είναι ο καλύτερος ή ο «όρθολογικότερος» – ο «άντι-μεταφυσικός» Hayek εμφανίζεται εδώ έγγελιανός του πιο χυδαίου είδους), ξέρουμε σαφώς ότι τα πράγματα δεν έγιναν έτσι. Αυτό που παρατηρούμε τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα δεν είναι ένας συναγωνισμός ανάμεσα σε έναν άπροσδιόριστο αριθμό καθεστώτων, από τον οποίο ο καπιταλισμός βγήκε νικητής, αλλά η αίνιγματική συν-έργεια ενός πλήθους παραγόντων που όλοι συνωμοτούν οδηγώντας προς το ίδιο αποτέλεσμα.⁵ Το ότι εν συνεχεία μια κοινωνία βασισμένη σε μια σε ύψηλο βαθμό

5. Προβλ. το βιβλίο μου *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (1975), 1ο Μέρος (γραμμένο το 1965), σ. 69 της έλλην. μετάφρ., έκδ. Ράππας, Αθήνα 1978, και «“Ανάπτυξη” και “όρθολογικότητα”» (1974), έ.ά.

έξελιγμένη τεχνολογία μπόρεσε να δείξει την υπεροχή της εξοντώνοντας έθνη και φυλές Ινδιάνων, τασμανούς ή αυστραλιανούς ιθαγενείς, και υποδουλώνοντας πολλές άλλες, αυτό δεν είναι δα και τόσο μυστηριώδες.

Δεν είναι αναγκαίο να απαριθμήσουμε εδώ τα παραδείγματα και τις μελέτες που δείχνουν ότι, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, η ανθρώπινη ιστορία κύλησε μέσα σε καθεστώτα, στα όποια ούτε η οικονομική «αποτελεσματικότητα», ούτε η μεγιστοποίηση του προϊόντος κ.λπ., αποτελούσαν τα κεντρικά σημεία αναφοράς των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Τουτό δεν σημαίνει ότι αυτές οι κοινωνίες ήσαν θετικά «άνορθολογικές» στο πεδίο της οργάνωσης της εργασίας τους ή των σχέσεων παραγωγής. Συμβαίνει όμως απλώς, σχεδόν πάντα, σ' ένα δεδομένο τεχνολογικό επίπεδο, ή κοινωνική ζωή να έκτυλίσσεται έχοντας άλλες και πολύ διαφορετικές φροντίδες από τη βελτίωση της «παραγωγικότητας» της εργασίας με τεχνικές εφευρέσεις ή με νέες ρυθμίσεις των μεθόδων εργασίας και των σχέσεων παραγωγής. Οι τομείς αυτοί των κοινωνικών δραστηριοτήτων ήσαν υποταγμένοι και ένσωματωμένοι σε άλλους, που έθεωρούντο κάθε φορά ότι ένσάρκωναν τους κύριους σκοπούς της ανθρώπινης ζωής και, κυρίως όμως, δεν ήσαν χωριστοί ως «παραγωγή» ή «οίκονομία». Οι διαχωρισμοί αυτοί έγιναν πολύ αργότερα και κυρίως έγκραθιδρύθηκαν ταυτόχρονα με τον καπιταλισμό, από και για τον καπιταλισμό. Θα περιορισθούμε να υπενθυμίσουμε τις εργασίες της Ruth Benedikt για τους Ινδιάνους της Βορείου Αμερικής, της Margaret Mead

για τις κοινωνίες του Ειρηνικού, του Gregory Bateson για το Μπαλι κ.λπ, χωρίς να ξεχάσουμε και τις μελέτες του Pierre Clastres για τους Τούπι Γκουαράνι και του Jacques Lizier για τους Γιανομάμι. Την πιο πρόσφατη και πιο ικανοποιητική σύνθεση των ζητημάτων αυτών μας την έδωσε ο Marshal Sahlins (*Λίθινη εποχή, εποχή της άφθονίας*). Και εν προκειμένω, το ζήτημα αυτό δεν αφορά μόνο τους «πρωτογόνους» – ή οικονομική ανθρωπολογία της αρχαίας Ελλάδος οδηγεί σε ανάλογα συμπεράσματα, καθώς και η ανάλυση των μεσαιωνικών κοινωνιών.⁶

Όλες οι εργασίες πάνω στην ανάδυση του καπιταλισμού στην Δυτική Ευρώπη, ανεξάρτητα από την ουσιαστική έγκυρότητά τους, δείχνουν έντονα τον «συγκυριακό» ιστορικά χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας. Τοῦτο τὸ βλέπουμε στὸ ἔργο τῶν Max Weber, Werner Sombart, Richard Tawney κ.λπ. Ἀκόμη καὶ γιὰ κάποιον τόσο πεπεισμένο γιὰ τὴν «ιστορικὴ ἀναγκαιότητα» ἐν γένει, καὶ «τὴν ιστορικὴ ἀναγκαιότητα» τοῦ καπιταλισμοῦ εἰδικότερα, ὅσο ὁ Karl Marx, ἡ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ ἦταν ἀδιανόητη χωρὶς τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση. Γιὰ τὴν συσσώρευση αὐτὴ ὁ Marx δείχνει ἐν ἐκτάσει (κεφάλαια xxvi ἕως xxxii τοῦ Πρώτου Τόμου τοῦ *Κεφαλαίου*) ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ παράγοντες ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ «οἰκονομικὸ» καὶ ποὺ δὲν ὀφείλουν τίποτε στὴν «ἀγορά», ὅπως οἱ κάθε εἴδους παρανομίες,

6. Πρβλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Aaron Gurevitch, *Categories of Medieval Thought*.

καταδολιεύσεις, βία ιδιωτικὴ καὶ κρατικὴ.⁷ – Ἀνάλογη, ὅπως καὶ ἐξαιρετικὴ ἐργασία γιὰ μιὰ πιὸ πρόσφατη περίοδο, ἔγινε ἀπὸ τὸν Karl Polanyi στὸ ἔργο του *The Great Transformation*.

Πρὶν προχωρήσουμε, τίθεται τὸ ζήτημα ἐνὸς ικανοποιητικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος. Γνωρίζουμε, τουλάχιστον ἤδη ἀπὸ τὸν Marx, ὅτι τὸ εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ συσσώρευση τοῦ πλούτου. Ἡ πρακτικὴ τῆς ἀποθησαύρισης ὑπάρχει σὲ πολλὲς ἱστορικὲς κοινωνίες. Ἐξ ἴσου γνωστὲς ἦσαν καὶ ἀπόπειρες ἀξιοποίησης τῆς γῆς σὲ μεγάλη κλίμακα, ἀπὸ μεγάλους γαιοκτῆμονες μέσω τῆς ἐργασίας τῶν δούλων (εἰδικά, καὶ κοντὰ στὸν χῶρο μας, στὰ latifundia τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης). Ἀλλὰ ἡ ἀπλὴ μεγιστοποίηση (τοῦ πλούτου, τῆς παραγωγῆς) δὲν εἶναι ἱκανὴ καθ' ἑαυτὴν νὰ χαρακτηρίσει τὸν καπιταλισμό. Ὁ Marx εἶχε συλλάβει τὸν οὐσιαστικὸ πυρῆνα τοῦ πράγματος, ὅταν ἔθετε ὡς ὀρίζουσες τοῦ καπιταλισμοῦ τὴν συσσώρευση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἐν συνδυασμῶ ἀφ' ἐνὸς μὲ τὸν συστηματικὸ μετασχηματισμὸ τῶν διαδικασιῶν παραγωγῆς καὶ ἐργασίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦσε «λελογισμένη ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης στὴ διαδικασία τῆς παρα-

7. Μιὰ νέα ἀπόδειξη τοῦτου in vivo –καὶ in anima vili– ἔχουμε στὸν καθαρὰ μαφιόζικο χαρακτήρα τῆς «πρωταρχικῆς ἀνασυσσώρευσης», μέσω τῆς διαδικασίας τῆς «ιδιωτικοποίησης». στίς κοινωνίες τῶν πρώην κομμουνιστικῶν χωρῶν.

γωγής».⁸ Τὸ ἀποφασιστικὸ μάλιστα στοιχείο δὲν εἶναι ἡ συσσώρευση καθ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ ὁ συνεχὴς μετασχηματισμὸς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἐν ὄψει τῆς αὐξήσης τοῦ προϊόντος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ κόστους. Τὸ στοιχείο αὐτὸ περιέχει τὴν οὐσία τῆς ἔννοιας ποὺ ὁ Max Weber θὰ ἀποκαλέσει ἐν συνεχείᾳ «ὀρθολογικότητα» καὶ γιὰ τὴν ὁποία θὰ πεῖ, ὀρθῶς, ὅτι στὸν καπιταλισμὸ τείνει νὰ καταλάβει ὅλες τὶς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, κυρίως ὡς ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ μαθηματικοῦ λογισμοῦ. Ὁ Georg Lukács θὰ προσθέσει στὶς ἀπόψεις τοῦ Marx καὶ τοῦ Weber σημαντικὲς ἀναλύσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν πραγματοποίηση τοῦ συνόλου τῆς παραγόμενης ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ κοινωνικῆς ζωῆς.

Πρὸς τί ἡ «ὀρθολογικότητα»; Ὅπως ὅλες οἱ ἱστορικὲς δημιουργίες, ἡ κυριαρχία τῆς τάσης πρὸς τὴν συγκεκριμένη «ὀρθολογικότητα» εἶναι κατὰ βάσιν «αὐθαίρετη» – δὲν μπορούμε νὰ τὴ συναγάγουμε ἢ νὰ τὴν παραγάγουμε ἀπὸ κάτι ἄλλο. Μποροῦμε ὅμως νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε ἀκριβέστερα, συνδέοντάς τὴν μὲ κάτι πιὸ γνωστὸ, πιὸ οἰκείο, καὶ ποὺ ἐκφράζεται ὑπὸ ἄλλες μορφές σὲ ἄλλους τύπους κοινωνικῆς ὀργάνωσης: τὴν τάση πρὸς τὴν κυριαρχίαν. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει μάλιστα νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύνδεση μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βαθύτερα χαρακτηρι-

8. Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς δὲν εἶναι καθόλου εἰδικὸς στὸν καπιταλισμὸ – ὑπάρχει ἤδη στὴ δουλεία.

στικά τῆς ψυχικῆς μονάδος – τὴν ἔφεση πρὸς τὴν παντοδυναμία. Ἄλλ' οὔτε κι αὐτὴ ἡ τάση, αὐτὴ ἡ ὄθηση πρὸς τὴν κυριαρχίαν, ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐκδηλώνεται π.χ. ἐπίσης καὶ στὶς μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης ποὺ προσανατολίζονται πρὸς τὴν κατάκτηση. Μποροῦμε πάντως νὰ πλησιάσουμε τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ καπιταλισμοῦ ἐξετάζοντας δύο ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά του. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ ὄθηση πρὸς κυριαρχίαν δὲν προσανατολίζεται ἀπλῶς πρὸς μιὰ «ἐξωτερικὴ» κατάκτηση, ἀλλὰ ἀποβλέπει ἐπίσης, καὶ κατὰ κύριον λόγον, στὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Ὅφειλε νὰ πραγματώνεται ὄχι μόνον στὴν παραγωγή, ἀλλὰ καὶ στὴν κατανάλωση, κι ὄχι μόνον στὴν οἰκονομία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκπαίδευση, τὸ δίκαιο, τὴν πολιτικὴν ζωὴ κ.λπ. Θὰ ἦταν λάθος, τὸ γνωστὸ μαρξιστικὸ λάθος, ἂν θεωρούσαμε αὐτὲς τὶς ἄλλες ἐπεκτάσεις ὡς «δευτερεύουσες» ἢ ἐργαλειακές, σὲ σχέση μὲ τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία θὰ ἦταν ἡ πρωταρχικὴ καὶ οὐσιώδης. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια φαντασιακὴ σημασία, ἡ ὁποία ἐξαπλώνεται στὶς κοινωνικὲς σφαῖρες, καὶ τὶς καταλαμβάνει τὴν μία κατόπιν τῆς ἄλλης. Τὸ ὅτι «ἀρχίζει» ἀπὸ τὴν παραγωγή δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο – διότι μέσα στὸ πλαίσιο τῆς παραγωγῆς ἀκριβῶς οἱ ἀλλαγές τῆς τεχνικῆς ἐπιτρέπουν κατ' ἀρχὰς ἓναν κυρίαρχο ἐξορθολογισμό. Ὡστόσο ἡ παραγωγή δὲν κατέχει τὸ μονοπώλιο. Ἀπὸ τὸ 1597 ὡς τὸ 1607, ὁ Μαυρίκιος τοῦ Nassau, πρίγκηψ τῆς Ὁράγγης καὶ Stathouder

της Όλλανδίας και της Ζηλανδίας, προσδιορίζει με τη βοήθεια των αδελφών του Γουλιέλμου-Λουδοβίκου και Ίωάννη, τους βασιικούς κανόνες για την χρήση του μουσκέτου· περιλαμβάνουν σαράντα σχεδόν ακριβείς κινήσεις που ο κάτοχος του όπλου πρέπει να πραγματοποιήσει με μια τάξη και ένα σταθερό και ένιαίο για όλον τον λόχο ρυθμό. Αυτοί οι κανόνες θα διατυπωθούν από τον Jacob de Ghyn σε ένα Έγχειρίδιο για την χρήση των όπλων δημοσιευμένο στο Άμστερνταμ το 1607 και που θα γνωρίσει αμέσως μεγάλη διάδοση στην Ευρώπη και θα μεταφρασθή κατά διαταγήν του Τσάρου σε μια Ρωσία σχεδόν αναλφάβητη.⁹ Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι προφανώς ότι αυτή η ώθηση προς την κυριαρχηση, προκειμένου να πραγματοποιηθή, αποκτά νέα μέσα, και μάλιστα μέσα ενός ειδικού «όρθολογικού», δηλαδή «οικονομικού»-χαρακτήρα. Τα μέσα δεν είναι πια ούτε ή μαγεία ούτε ή νίκη στις μάχες, αλλά ακριβώς ή όρθολογικότητα, ή οποία παίρνει εδώ ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο, έντελώς ειδικό, το περιεχόμενο της μεγιστοποίησης/ελαχιστοποίησης, δηλαδή της άκροτατοποίησης, αν μπορούμε να σφυρηλατήσουμε αυτόν τον όρο από τα μαθηματικά (μέγιστο και ελάχιστο είναι δύο περιπτώσεις άκροτάτων σημείων μιᾶς συνάρτησης). Έχοντας υπ' όψιν αυτό το σύνολο των γεγονότων, μπορούμε να

9. Πρβλ. William H. McNeill, *Keeping Together in Time*, Harvard UP, 1996, και την κριτική του John Keegan στο *Times Literary Supplement*, 12.7.1996, σ. 3, και 6.9.1996, σ. 17.

χαρακτηρίσουμε την πυρηνική κοινωνική φαντασιακή σημασία του καπιταλισμού ως ώθηση προς την άπεριοριστη επέκταση της «όρθολογικής κυριαρχησης». Θα εξηγήσω αργότερα αυτά τα εισαγωγικά.

Αυτή ή άπεριοριστη επέκταση της όρθολογικής κυριαρχησης συμβαδίζει με πολλές άλλες κοινωνικοϊστορικές μεταβολές και ένσαρκώνεται σ'αυτές. Δεν θέλω να μιλήσω για τις συνέπειες του καπιταλισμού (π.χ. την πολεοδόμηση και τις μεταβολές του χαρακτήρα των πόλεων), θα μιλήσω όμως για παράγοντες, των οποίων ή παρουσία υπήρξε ουσιαστική συνθήκη της ανάδυσης και της εξέλιξής του :

- Η τεράστια επιτάχυνση των τεχνολογικών αλλαγών, που αποτελεί καινούργιο ιστορικό φαινόμενο (διαπίστωση κοινότοπη, που πρέπει όμως να υπογραμμισθή). Αυτή ή επιτάχυνση φέρεται από την εκκόλαψη των επιστημών που αρχίζει ήδη πριν από την «Αναγέννηση», και που έντείνεται σε τεράστιο βαθμό παράλληλα με αυτήν. Μετασχηματίζεται κατά την πρόσφατη περίοδο στο αυτόνομο κίνημα της τεχνοεπιστήμης. Πρέπει να υπογραμμισθή ότι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εξέλιξης αυτής της τεχνικής είναι ο κύριος προσανατολισμός της προς τον περιορισμό, και έν συνεχεία προς την εξαφάνιση του ανθρώπινου ρόλου στην παραγωγή. Αυτό είναι κατανοητό, δεδομένου ότι ο άνθρωπος είναι το στοιχείο που πιο δύσκολα τιθασεύεται – το ίδιο όμως το γεγονός αυτό οδηγεί συγχρόνως σε άνορθολο-

γικότητες άλλου τύπου (π.χ. οί βλάβες τῶν τεχνικῶν συστημάτων μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν καταστροφικὲς συνέπειες).

- Ἡ γέννηση καὶ ἡ σταθεροποίηση τοῦ νεώτερου Κράτους. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη συνοδεύεται ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ ἀπολυταρχικοῦ Κράτους, ἡ ὁποία τὸν τροφοδοτεῖ καὶ τὸν διευκολύνει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Συγχρόνως, αὐτὸ τὸ συγκεντρωτικὸ Κράτος γραφειοκρατικοποιεῖται, δηλαδὴ μιὰ «εὐτακτη» γραφειοκρατικὴ ἱεραρχία ὑποκαθιστᾷ τὴν συγκεχυμένη κατάσταση μιᾶς φεουδαρχίας λίγο ὡς πολὺ χαώδους. Ἡ γραφειοκρατικοποίηση αὐτῆ τοῦ Κράτους καὶ τοῦ στρατοῦ θὰ προσφέρει ἓνα μοντέλο ὀργάνωσης τῆς ἐν τῇ γενέσει τῆς εὐρισκομένης καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης.

- Στὶς σημαντικότερες περιπτώσεις (Αγγλία, Γαλλία, Ὁλλανδία κ.λπ.), ἡ γένεση τοῦ νεώτερου Κράτους βραίνει παράλληλα μὲ τὸν σχηματισμὸ τῶν νέων Ἐθνῶν. Διαμορφώνεται ἔτσι μιὰ ἐθνικὴ σφαῖρα, ἡ ὁποία, τόσο ἀπὸ ἀποψη οἰκονομικὴ (προστατευόμενες ἐθνικὲς καὶ ἀποικιακὲς ἀγορές, κρατικὲς παραγγελίες), ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποψη νομικὴ (ἐνοποίηση τῶν κανόνων καὶ τῶν δικαιοδοσιῶν), εἶναι οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν πρώτη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

- Μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἀνθρωπολογικὴ μεταλλαγή σημειώνεται πλέον. Τὸ οἰκονομικὸ κίνητρο, θέλοντας καὶ

μὴ, τείνει νὰ ὑποκαταστήσει ὅλα τὰ ἄλλα. Τὸ ἀνθρώπινο ὄν καταντᾷ homo oeconomicus, δηλαδὴ homo computans. Ἡ χρονικὴ διάρκεια ἀπορροφᾶται μέσα στὸν μετρήσιμο καὶ ἐπιβαλλόμενο σὲ ὅλους χρόνο. Ὁ τύπος τοῦ συμπετεριανοῦ ἐπιχειρηματία, καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ κερδοσκόπου, παίρνει κεντρικὴ θέση. Τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διαποτίζονται ἀπὸ τὴν νοστοροπία τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τοῦ κέρδους. Συγχρόνως, γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται μιὰ ἐργατικὴ ψυχοκοινωνιολογία χαρακτηριζόμενη ἀπὸ τὴν ἀλληλεγγύη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴν καθεστηκυία τάξη καὶ τὴν ἀμφισβήτησή της, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἀντιταχθῇ ἐπὶ δύο περὶ αἰῶνες στὴν κρατοῦσα νοστοροπία καὶ θὰ προσδιορίσει τὴν κοινωνικὴ σύγκρουση.

- Ὁ καπιταλισμὸς, ἀκριβῶς καὶ κυρίως, γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου ἡ σύγκρουση εἶναι ἤδη ἀπ' τὴν ἀρχὴ παρούσα – παρούσα ἐπίσης εἶναι, καὶ εἰδικότερα, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς καθεστηκυίας τάξεως. Ἐνῶ ἐκδηλώνεται στὴν ἀρχὴ ὡς κίνημα τῆς πρωτοαδικῆς τάξεως μὲ στόχο τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων, ἡ ἀμφισβήτηση αὐτῆ τελικὰ θὰ βρεῖ τὴν ἔκφρασή της μέσα στὶς κρατοῦσες συνθήκες τῆς Δυτικῆς Ευρώπης, στὴν πρόσληψη⁸ τοῦ κινήματος τῆς ἀρχαιότητος πρὸς τὴν αὐτονομία, καὶ θὰ ἀναπτυχθῇ μέσα ἀπὸ τίς μορφές τοῦ δημοκρατικοῦ καὶ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἔπειτα ἀπὸ ἓνα ἀρχικὸ στάδιο, εἶναι ἀκατανόητη χωρὶς αὐτὴν τὴν ἀποφασιστικῆς

σημασίας έσωτερική άμφισβήτηση, ή όποία άπετέλεσε συνθήκη τής εξέλιξής του, πράγμα πού θά θίξουμε και παρακάτω.

Ή θεωρητική ιδεολογία τής καπιταλιστικής οικονομίας

Αυτό πού προβάλλεται σήμερα ως «οικονομική έπιστήμη» ύπῆρξε ήδη άντικείμενο μακρόχρονης και ίσοπεδωτικής κριτικής, διατηρεί δέ τόσο έλάχιστες σχέσεις με τήν πραγματικότητα, ώστε τò νά άσχολεΐται άκόμη κανείς μαζί του μοιάζει άναχρονιστικό και άνώφελο. Άλλά, όπως τò έχω ήδη έπισημάνει, ή ιδεολογική όπισθοδρόμηση τής έποχής μας είναι τόσο μεγάλη και, κυρίως, τὰ άπομεινάρια αυτών τών «θεωριών» έπιπλέον άκόμη σε τόσα συγχυσμένα πνεύματα, κι όχι μόνο δημοσιογράφων, ώστε τò ίδιο τò γεγονός μᾶς άναγκάζει νά αναλάβουμε μιᾶ προσπάθεια συνοπτικής άνακεφαλαιώσεως.

*

Ύπῆρξε μιᾶ κλασσική πολιτική οικονομία πού τελειώνει στην πραγματικότητα με τόν Marx. Άλλά, όπως τò παρατηροῦσε ήδη ό ίδιος, κάθε σοβαρή προσπάθεια άνάλυσης, από τούς κλασσικούς προδρόμους του, τής νέας άναδυομένης κοινωνικής πραγματικότητας, σύντομα έγινε στα χέρια τών έπιγόνων τοῦ Smith και τοῦ Ricardo

άσκηση άμυνας και έξύμνησης του νέου καθεστῶτος. Μετά από μια φάση χυδαίας άπολογητικής, ή πολιτική οικονομία φοράει μαθηματικά ρούχα, πράγμα που της έπιτρέπει να προβάλλει άξιώσεις «έπιστημονικότητας». Άλλά ό ιδεολογικός χαρακτήρας της καινούργιας έπιστήμης προδίδεται από την έπίμονη προσπάθειά της να παρουσιάσει τὸ καθεστῶς ὡς ταυτόχρονα άναπόφευκτο και βέλτιστο. Εύκολα θά παρατηροῦσε κανείς ὅτι ή μία ή ή άλλη από αυτές τις άρετές θά ήταν άρκετή – ὅτι ὅμως τὸ άναπόφευκτο παρουσιάζεται συγχρόνως και ὡς βέλτιστο, δέν μπορεί παρά να κινήσει ὑποψίες. Τὸ μόνο που θά προσπαθήσουμε ἐδῶ, εἶναι να ρίξουμε φῶς σέ μερικά βασικά αίτήματα αὐτῆς τῆς ιδεολογίας και να άποδείξουμε εἴτε ὅτι εἶναι κενή, εἴτε ὅτι εἶναι ἐκτὸς πραγματικότητας.

Ἡ ιδέα που ὑπέρκειται ὄλων τῶν άλλων εἶναι ή ιδέα του διαχωρισμού που ὀδηγεῖ στὸν ἐπὶ μέρους καταλογισμό. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ὁ οἰκονομικός ὑποχώρος, ὅπως και ὄλοι οἱ κοινωνικοί ὑποχώροι, δέν εἶναι οὔτε διακριτὸς οὔτε συνεχής, ὄντας αὐτονόητο ὅτι αὐτοὶ οἱ (μαθηματικοὶ) ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ μεταφορικά. Σχετικά με τις οἰκονομικές του δραστηριότητες, τόσο ἓνα άτομο, ὅσο και μια ἐπιχείρηση εἶναι βέβαια δυνατὸν να ἐπισημανθοῦν, να κατονομασθοῦν ὡς ξεχωριστὲς ὄντότητες, ἄλλα ή δραστηριότητά τους, θεωρούμενη στὸ σύνολό της, ἐμπλέκεται διαρκῶς με τὴν δραστηριότητα ἓνὸς ἀκαθόριστου ἀριθμοῦ άλλων ατόμων και ἐπιχειρήσεων, κατὰ πολλαπλοὺς τρόπους, οἱ ὁποῖοι δέν

εἶναι αὐστηρὰ διαχωρίσιμοι. Μια ἐπιχείρηση παίρνει ἀποφάσεις σέ συνάρτηση με ἓνα «γενικὸ κλίμα τῆς κοινῆς γνώμης», οἱ δὲ ἀποφάσεις της, ιδίως ἂν πρόκειται για σημαντική ἐπιχείρηση, θά ἀλλοιώσουν αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα. Οἱ δραστηριότητές της, χωρίς να τὸ θέλει ή και να τὸ γνωρίζει, θά καταστήσουν τὴ ζωὴ και τὴ δραστηριότητα τῶν άλλων ἐπιχειρήσεων πιὸ εύκολες (ἐξωτερικές οἰκονομίες) ή πιὸ δύσκολες (ἀρνητικές ἐξωτερικές οἰκονομίες) και με τὴ σειρά της ή ἐπιχείρηση θά ὑποστῆ τὰ θετικά ή ἀρνητικά ἀποτελέσματα τῶν πράξεων άλλων ἐπιχειρήσεων και άλλων παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ καταλογισμὸς ἓνὸς οἰκονομικοῦ ἀποτελέσματος σέ μια ἐπιχείρηση εἶναι καθαρὰ συμβατικός και αὐθαίρετος, ἀκολουθεῖ τὰ σύνορα που χαράσσει ὁ νόμος (ἀτομική ιδιοκτησία), ή σύμβαση ή ή συνήθεια. Ἐξ ἴσου αὐθαίρετος εἶναι ὁ καταλογισμὸς του παραγωγικοῦ ἀποτελέσματος στὸν ἓνα ή στὸν ἄλλο παράγοντα τῆς παραγωγῆς, τὸ «κεφάλαιο» ή τὴν «ἐργασία». Κεφάλαιο (με τὴν ἔννοια τῶν παραγομένων μέσων παραγωγῆς) και ἐργασία, συμβάλλουν στὸ παραγωγικὸ ἀποτέλεσμα, χωρίς να μπορούμε, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τις πιὸ τετριμμένες περιπτώσεις, πράγμα που και αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο, να ξεχωρίσουμε τὴ συμβολὴ του καθενός. Τὸ ἴδιο ἰσχύει στὸ ἐσωτερικὸ ἓνὸς ἐργοστασίου ἀνάμεσα στοὺς διαφόρους τομεῖς και τὰ τμήματα παραγωγῆς. Και τὸ ἴδιο ἰσχύει για τὸ «ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας» του κάθε ατόμου. Κανένας δέν θά μπορούσε να κάνει αὐτὸ που κάνει χωρίς τὴ συνέργεια τῆς κοινωνίας, στὴν

όποια είναι έμβαπτισμένος, και χωρίς τή συσσώρευση, μέσα στις κινήσεις του και στο πνεύμα του, τών καρπών τής ιστορίας που προηγήθηκε. Αυτούς τούς καρπούς, ή κλασσική πολιτική οικονομία τούς χειρίζεται ως «δώρα/προσφορές» τής ιστορίας, έχουν όμως αποτελέσματα έντελώς χειροπιαστά, όπως μπορούμε να τὸ διαπιστώσουμε π.χ. αν συγκρίνουμε τὴν παραγωγικότητα τής βιομηχανίας ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ πληθυσμοῦ και τών πληθυσμῶν τών προκαπιταλιστικῶν χωρῶν.¹⁰ Τὸ κοινωνικὸ προϊόν εἶναι προϊόν ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, τοῦ οποί-

10. Σημείωνα ἤδη στὸ κείμενό μου τοῦ 1974 (ἔ. ἀ., σμ. 2) πὼς οἱ ὑπεύθυνοι τής «πολιτικῆς τής ανάπτυξης» ἄρχιζαν να καταννοῦν ὅτι τὰ «ἐμπόδια στὴν ανάπτυξη» ἦσαν πολὺ βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κεφαλαίου ἢ τεχνικῆς ἐξειδίκευσης. Τοῦτο καταχωρίσθηκε σὲ ἐπίσημες εἰσηγήσεις τής Παγκόσμιας Τράπεζας π.χ., χωρίς ὅμως να ἐπηρεάσει τούς «θεωρητικούς οἰκονομολόγους». Ἄλλωστε, ἀκόμη και «σοβαροὶ» πολιτικοὶ ὑπεύθυνοι ἐξακολουθοῦν να ἀνακαλύπτουν τὴ Σελήνη. Σὲ μιὰ πρόσφατη ὁμιλία του, ὁ M. Alan Greenspan, πρόεδρος τοῦ Federal Reserve Board, προέβαλε τὴν ἰδέα ὅτι ἡ εἰσαγωγή τοῦ καπιταλισμοῦ ἦταν ἀδύνατη σὲ μιὰ χώρα, ἐὰν δὲν εἶχαν προηγουμένως ἐξασφαλιστῆ ὀρισμένες «πολιτισμικὲς» προϋποθέσεις. Ὁ William Pfaf, *International Herald Tribune* τῆς 14ης Ἰουλίου 1997, σ. 8, παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἄνω ὁμιλία, λέγοντας ὅτι μετὰ τὸ 1989 (!) ἀνεκάλυψε πὼς «πολλὰ πράγματα που θεωρούσαμε ὡς αὐτονόητα στὸ δικό μας σύστημα τής ἐλεύθερης ἀγορᾶς και ὡς σύμφυτα με τὴν ἀνθρώπινη φύση, δὲν ἀνήκαν καθόλου στὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀλλὰ στὸν πολιτισμό. Ἡ ἐξάρθρωση τοῦ κεντρικοῦ προγραμματισμοῦ σὲ μιὰ οἰκονομία δὲν ἐγκαθιδρύει αὐτόματα, ὅπως ὀρισμένοι ὑπέθεταν» ἕναν καπιταλισμὸ τής ἀγορᾶς.

ου τὰ ὅρια εἶναι συγκεχυμένα. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀτομικοῦ προϊόντος εἶναι μία κληρονομία τής νομικῆς σύμβασης/θέσμησης τής πρώτης ἐγκαθίδρυσης τής «ἀτομικῆς ιδιοκτησίας» ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Αὐτὲς οἱ ἰδέες, τοῦ διαχωρισμοῦ ἐν γένει και τής δυνατότητος ἐπὶ μέρους καταλογισμοῦ εἰδικότερα, εἶναι οἱ σιωπηρὲς προϋποθέσεις τών αἰτημάτων τής οἰκονομικῆς θεωρίας.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτά, ρητὸ ἢ ὑπόρητο, ἀκόμη και ὑπὸ μετριασμένες μορφές, εἶναι τὸ αἶτημα ὀρθολογικότητας τοῦ homo oeconomicus, που δὲν ἀφορᾷ μόνο στὰ ἄτομα, ἀλλὰ και στοὺς ὀργανισμούς (ἐπιχειρήσεις, Κράτος – παρ' ὅλο που τὸ Κράτος κατὰ περίεργο τρόπο φαίνεται να ξεφεύγει ἀπὸ τὸ αἶτημα τής ὀρθολογικότητας που δῆθεν χαρακτηρίζει ὅλους τούς ἄλλους συντελεστὲς τής οἰκονομικῆς ζωῆς, διότι προφανῶς διαταράσσεται ἀπὸ πολιτικούς παράγοντες). Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ τὰ συλλογικὰ σώματα ἀναπτύσσουν διάφορες μορφές συμπεριφορᾶς, «ὀρθολογισμούς» και κυρίως ἀνορθολογισμούς, δὲν ἀπασχολεῖ τούς θεωρητικούς ὑπὲρ τὸ δέον. Αὐτὸς ὁ οἰκονομικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος ἀποκλειστικῶς και πλήρως ὑπολογιστής. Ἡ συμπεριφορά του εἶναι ἀκριβῶς ἡ συμπεριφορά ἐνὸς ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ, ὁ ὁποῖος ἀνὰ πᾶσαν στιγμή μεγιστοποιεῖ/ἐλαχιστοποιεῖ τὰ αποτελέσματα τών ἐνεργειῶν του. Εὐκόλα θὰ μπορούσαμε να κάνουμε τὸν ἀναγνώστη να γελάσει, ἀν ἀναπτύσσαμε τὶς αὐστηρὲς συνέπειες τής δραστηριότητος αὐτοῦ τοῦ πλασματικοῦ ὄντος. Ἄν τὸν παρουσιάσαμε λ.χ. τὸν ἴδιο κάθε πρωί,

ἀμέσως μετὰ τὸ ξύπνημά του, ἀλλὰ πρὶν σηκωθῆ ἀπ' τὸ κρεβάτι του, νὰ ἐπισκοπεῖ, χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, τὰ δισεκατομμύρια τῶν δυνατοτήτων ποὺ τοῦ προσφέρονται γιὰ νὰ μεγιστοποιήσῃ τὶς ἀρέσκειες ἢ νὰ ἐλαχιστοποιήσῃ τὶς ἀπαρέσκειες ποὺ θὰ τοῦ φέροι ἡ ἡμέρα του ποὺ ἀρχίζει, νὰ σταθμίζει τοὺς συνδυασμούς τους καὶ νὰ σηκώνεται, ἀπ' τὸ κρεβάτι του, ἔτοιμος πάντα νὰ ἀναθεωρήσῃ τὸ συμπέρασμα τῶν ὑπολογισμῶν του ὑπὸ τὸ φῶς κάθε καινούργιας πληροφορίας ποὺ δέχεται. Ὅπως ἡ συνολικὴ ἄποψη ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα οἱ ἀπολογητὲς του φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἱστορία, τὴν ἐθνολογία καὶ τὴν κοινωνιολογία, ἔτσι καὶ αὐτὸ τὸ αἶτημα θέλει νὰ ἀγνοεῖ τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ψυχανάλυση, καθὼς καὶ τὴν κοινωνιολογία τῶν ομάδων καὶ τῶν ὀργανώσεων. Κανεὶς δὲν λειτουργεῖ τόσο ὀρθολογικά, προσπαθῶντας συνεχῶς νὰ μεγιστοποιεῖ/ἐλαχιστοποιεῖ τὶς «χρησιμότητες καὶ μὴ χρησιμότητές» του, τὰ κέρδη καὶ τὰ κόστη του, καὶ κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸ πετύχει. Κανεὶς καταναλωτὴς δὲν γνωρίζει τὸ σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ βρίσκονται στὴν ἀγορά, τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά τους, καὶ κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ γνωρίζει. Καὶ κανεὶς δὲν ὀδηγεῖται στὴν ἀπόφασή του ἀποκλειστικά ἀπὸ ὅ,τι θεωρεῖ χρήσιμο ἢ ὠφέλιμο προσωπικά – ὀφείλει νὰ ἐπιλέξῃ μέσα στὸ προσετὸ γι' αὐτὸν περιβάλλον, ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν διαφήμιση, οἱ «προτιμήσεις» του ἀντανανγκοῦν ἕνα πλῆθος κοινωνικῶν ἐπιρροῶν, λίγο ὡς πολὺ τυχαίων ἀπὸ «οικονομικὴ» ἄποψη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐξ ἴσου καὶ γιὰ τὶς ἀπο-

φάσεις τῶν ὀργανισμῶν. Ἡ διευθυντικὴ γραφειοκρατία ποὺ διοικεῖ τὶς ἐπιχειρήσεις, ὄχι μόνον ἔχει ἀτελῆ πληροφόρηση καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λαθασμένα κριτήρια, ἀλλὰ καὶ δὲν λαμβάνει τὶς ἀποφάσεις της σύμφωνα μὲ μιὰ «ὀρθολογικὴ» διαδικασία – καταλήγει σ' αὐτὲς μετὰ ἀπὸ συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ κλίκες καὶ φατρίες ποὺ κινοῦνται ἀπὸ ἕνα σύνολο κινήτρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων βέβαια καὶ ἡ μεγιστοποίηση τῶν κερδῶν τῆς ἐπιχείρησης, κίνητρο ὅμως ποὺ δὲν εἶναι πάντοτε τὸ πιὸ σημαντικό.

Τὸ αἶτημα ἐξ ἄλλου τῆς μαθηματικοποίησης εἶναι προφανῶς ὁμοούσιο μὲ τὴν «ὀρθολογικοποίηση», νόου-μενῆ ἀποκλειστικά ὡς ποσοτικὴ. Τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰ κείμενα πολιτικῆς οἰκονομίας βρῖθουν ἐξισώσεων καὶ γραφικῶν παραστάσεων ποὺ σχεδὸν πάντα στεροῦνται νοήματος, ἐκτὸς ἴσως ὡς στοιχειώδεις ἀσκήσεις διαφορικοῦ λογισμοῦ ἢ γραμμικῆς ἄλγεβρας. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη νοήματος ἔχει πολλὰς αἰτίες :

- Ἡ μαθηματικοποίηση εἶναι οὐσιαστικὰ ποσοτικὴ (ἀλγεβρικο-διαφορική). Ἡ πραγματικὴ ὅμως οἰκονομία παρουσιάζει τὸ παράδοξο ὅτι βρῖθει ἐπίσης ποσοτήτων ποὺ μόνον στοιχειώδη μαθηματικὸ χεῖρισμό ἐπιδέχονται. Ὑπάρχουν βέβαια οἱ φυσικὲς ποσότητες ποὺ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἑτερογενεῖς. Δὲν μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ νὰ ἀφαιρεθοῦν, ἐκτὸς καὶ ἂν πρόκειται αὐστηρῶς γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶγμα. (Δὲν μιῶ γιὰ τοὺς ὑπολογισμούς τοῦ μηχανικοῦ.) Βέβαια ἀθροίζονται στὴν ἀγορά, ἢ στοὺς πί-

νακες τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν, μέσῳ τῶν τιμῶν τους. Ἀλλὰ τὰ μεγέθη ποὺ δημιουργοῦνται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχουν νόημα μόνο μέσα σ' ἓνα πολὺ στενὸ πλαίσιο. Δὲν εἶναι συγκρίσιμα, ἐπὶ παραδείγματι, οὔτε διαχρονικὰ οὔτε δι-εθνικὰ. Μόνον οἱ ἐκτιμήσεις σὲ τρέχουσες τιμές εἶναι ἀθροίσιμες, καὶ αὐτὲς δὲν προσφέρουν παρὰ μιὰ εἰκόνα «στιγμιαία» ἢ περιορισμένης σημασίας. Ἄν θέλουμε νὰ μιλήσουμε αὐστηρά, δὲν ἔχει νόημα νὰ συγκρίνουμε π.χ. τὸ ἐθνικὸ προϊόν σὲ διαδοχικὲς χρονικὲς περιόδους κάπως ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους, διότι ἡ σύνθεσή του ἔχει ἀλλάξει ἐν τῷ μεταξύ, οἱ δὲ μέθοδοι ποὺ ἐπινοήθησαν γιὰ νὰ παρακαμφθῆ τὸ περιήρημο πρόβλημα τῶν ἀριθμοδεικτῶν εἶναι τεχνάσματα στερούμενα σοβαρότητος. Τὰ παραπάνω δὲν ἀντιτίθενται στὴν ἀλήθεια προτάσεων, ὅπως «ἡ παραγωγή τοῦ τρέχοντος ἔτους ὑποχώρησε σὲ σχέση μὲ τὸ προηγούμενο», ἢ «ἡ κατανάλωση τῶν ἐργατῶν ἀυξήθηκε σημαντικὰ ἐδῶ κι ἓναν αἰῶνα», ἀλλὰ καθιστᾶ γελοίους τοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ τὶς προβλέψεις ποὺ στηρίζονται σὲ διαφορὲς δεκαδικῶν τρίτης καὶ τετάρτης τάξεως καὶ ποὺ χρησιμοποιοῦνται τρεχόντως στοὺς ἐθνικοὺς λογαριασμούς.

- Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία μιᾶ συνεχῶς γιὰ τὸ «κεφάλαιο» ὡς συντελεστὴ τῆς παραγωγῆς, ἐννοῶντας μὲ αὐτὸ τὸ σύνολο τῶν παραγομένων μέσων παραγωγῆς. Τὸ σύνολο ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι πράγματι μετρήσιμο, γιὰ πολλοὺς λόγους: ἡ σύνθεσή του εἶναι ἑτερογενής, οἱ

ἐκτιμήσεις τῶν ἀγαθῶν ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν σὲ τιμές ἀγορᾶς μποροῦν νὰ ἀλλάξουν ἀπὸ τὴ μία μέρα στὴν ἄλλη, ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τῆς ζήτησης καὶ τὶς προσδοκίες κέρδους. Ἐπὶ πλέον, οἱ τεχνικὲς ἐφευρέσεις ποὺ παρεμβαίνουν συνεχῶς τροποποιοῦν σταθερὰ τὴν «ἀξία» τῶν στοιχείων ποὺ τὸ συνθέτουν (καινούργιες μηχανὲς μποροῦν νὰ ἀπολέσουν τὴν ἀξία τους, ἂν ἄλλες ἀποτελεσματικότερες ἐμφανιστοῦν στὴν ἀγορά). οἱ ἀλλαγὲς στὶς «προτιμήσεις» τοῦ κοινοῦ, δηλαδή οἱ λίγο ὡς πολὺ διαρκεῖς τροποποιήσεις τῆς δομῆς τῆς ζήτησης, τροποποιοῦν ἐπίσης τὴν «ἀξία» αὐτῶν τῶν στοιχείων. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὰ ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀκόμη καὶ τὰ Βραβεῖα Νόμπελ, νὰ ὀμιλοῦν συνεχῶς γιὰ «συναρτήσεις παραγωγῆς» καὶ νὰ φιλονεικοῦν γιὰ τὴν καταλληλότερη μαθηματικὴ τους μορφή.

- Ἐξ ἄλλου, ἀντικείμενο τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ εἶναι μεγέθη συνεχῆ, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὶς οἰκονομικὲς ποσότητες ποὺ εἶναι διακριτές (εἴτε τὶς ἐννοοῦμε στὴ «φυσική» τους κατάσταση, εἴτε ἐκτιμῶντας τες σὲ τρέχουσες τιμές). Οἱ παράγωγοι καὶ οἱ διαφορικὲς ποὺ γεμίζουν τὰ οἰκονομικὰ κείμενα ἀποτελοῦν γελοιοποίηση τῶν μαθηματικῶν. Ὅλες οἱ «ὀριακὲς» καμπύλες –γιὰ τὸ κόστος, γιὰ τὴν «χρησιμότητα» κ.λπ.– στεροῦνται ἀπολύτως νοήματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἴδιο ζήτημα ἀρχῆς ἐμφανίζεται στὴν κβαντικὴ φυσικὴ, ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ διαφορικός λογισμός, ἐνῶ τὰ φαινόμενα ἔχουν πιθανῶς μιὰ ὑπο-κείμενη διακεκριμένη δομή. Ἡ

παρατηρήσιμη όμως πραγματικότητα παρουσιάζει ένταση περιπτώσει μιὰ «ψευδο-συνέχεια», ικανή γιὰ νὰ δικαιολογήσει αὐτὴν τὴν χρῆση, κι αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀποτελεσματικότητὰ τῶν μεθόδων τῆς φυσικῆς. (Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἐξισώσεις τῆς στατιστικῆς θερμοδυναμικῆς.) Μποροῦμε νὰ «παρεμβάλουμε» τὰ σημεῖα μιᾶς ὑποτιθέμενης καμπύλης, ἐκκινῶντας ἀπὸ παρατηρήσιμες τιμὲς ἐξαιρετικὰ ἐγγὺς μεταξύ τους καὶ μποροῦμε συνεπῶς νὰ υπολογίσουμε μιὰ οἰονεῖ-παράγωγο. Ἀλλὰ ἓνα γράφημα, τοῦ ὁποῖου μόνον ἐλάχιστα σημεῖα μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποβληθῆ σὲ μαθηματικὴ ἀνάλυση. Αὐτὸ ἀληθεύει γιὰ ὅλους τοὺς χώρους τῆς οἰκονομίας, καὶ ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ κεφάλαιο καὶ τὴν παραγωγή. Γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα χτυπητό, ἀλλὰ διόλου ἐξαιρετικὸ παράδειγμα, μιὰ ἀεροπορικὴ ἐταιρεία ποὺ θέλει νὰ αὐξήσει τὴν ἰκανότητα μεταφορᾶς, πρέπει πρῶτα νὰ ἀγοράσει μονάδες ποὺ κοστίζουν δεκάδες ἑκατομμύρια δολλάρια τὸ κομμάτι.

- Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς συναρτήσεως στὴν οἰκονομία στερεῖται ἰσχύος. Μιὰ συνάρτηση εἶναι ἓνας νόμος ποὺ συνδέει κατὰ τρόπον ἀπόλυτα ἄκαμπτο μιὰ ἢ περισσότερες τιμὲς τῆς ἀνεξάρτητης μεταβλητῆς μὲ μιὰ καὶ μόνον μιὰ τιμὴ τῆς ἐξηρητημένης μεταβλητῆς. Ἀλλὰ ἀκόμη κι ἂν ὑποθέταμε ὅτι αὐτὲς οἱ μεταβλητὲς εἶναι μετρήσιμες, τέτοιες ἄκαμπτες σχέσεις ἀπλούστατα δὲν ὑπάρχουν στὴν οἰκονομία. Ὑπάρχει

ἀσφαλῶς ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς κατὰ προσέγγισιν κανονικοτήτων, χωρὶς τὶς ὁποῖες ἡ πραγματικὴ ζωὴ τῆς οἰκονομίας θὰ ἦταν ἀδύνατη. Ἀλλὰ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμηση αὐτῶν τῶν κανονικοτήτων καὶ ἡ κατάλληλη χρῆση τους ἀπὸ τοὺς οἰκονομικῶς δρῶντες, ὑπάγεται στὴν τέχνη, καὶ ὄχι στὴν «ἐπιστήμη». Μποροῦμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι, σὲ γενικὲς γραμμές, ὅτι ἂν ἡ ζήτηση ἑνὸς προϊόντος αὐξάνεται ἔναντι μιᾶς προσφορᾶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον σταθερῆς, ἡ τιμὴ τοῦ προϊόντος θὰ αὐξηθῆ. Ἀλλὰ εἶναι παράλογο νὰ θέλουμε νὰ ἐκφράσουμε μαθηματικὰ τὴν διακύμανση τῆς τιμῆς. Ὁμοίως, μιὰ αὐξηση τῆς ζήτησης θὰ ἐπιφέρει, ἐν γένει, μιὰ αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Ἀλλὰ ἡ διανομὴ τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρόσθετη ζήτηση, μεταξύ αὐξήσεως τῆς τιμῆς καὶ αὐξήσεως τῆς προσφορᾶς (τῆς παραγωγῆς), ἐξαρτᾶται ἀπὸ πλῆθος παραγόντων ποὺ δὲν εἶναι μετρήσιμοι καὶ μάλιστα δὲν εἶναι κἂν πάντα προσδιορίσιμοι, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ βαθμὸς ὀλιγοπωλίου στὸν θεωρούμενο κλάδο, οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ἐπιχειρήσεων γιὰ τὸν παροδικὸ ἢ διαρκῆ χαρακτῆρα τῆς αὐξησης τῆς ζήτησεως κ.λπ. Ἀκόμη καὶ οἱ δυνατότητες τῆς αὐξησης τῆς προσφορᾶς (τῆς παραγωγῆς) σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι δὲν μποροῦν πραγματικὰ νὰ προσδιορισθοῦν ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ ἰκανότητα παραγωγῆς σὲ σταθερὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ αὐστηρὰ μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις καὶ σὲ μερικοὺς μόνον κλάδους (ὕψικαμίνοους κ.λπ.). Γιὰ τὶς περισσότερες μονάδες μεταποίησης, αὐτὴ ἡ ἰκανότητα μπορεῖ νὰ ποικίλλει ἀπὸ ἓνα μέ-

χρι τρία περίπου, ανάλογα με τὸ ἂν μποροῦν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ μία σὲ δύο ἢ τρεῖς βάρδιες. Ὁ βαθμὸς χρησιμοποίησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἶναι ἀκαθόριστος, τὸ ἴδιο δὲ ἰσχύει, ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμὸ, γιὰ τὴν ἔνταση τῆς χρήσεως τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γενικότερα, μιλῶντας γιὰ οἰκονομικοὺς «νόμους», διαπράτουμε μιὰ τερατώδη γλωσσικὴ κατάχρηση, ἐκτός, ἀκόμη μιὰ φορά, ἀπὸ μερικὲς τετριμμένες περιπτώσεις ποὺ κι αὐτὲς δὲν ἐπιδέχονται αὐστηρὸ ποσοτικὸ χειρισμό. Ἀκόμη καὶ βραχυπρόθεσμα, σὲ «στατικὴ» οἰκονομία, ἡ κατάσταση καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ συστήματος ἐξαρτᾶται οὐσιαστικῶς ἀπὸ τὶς πράξεις καὶ ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων, τῶν ομάδων καὶ τῶν τάξεων, ποὺ δὲν ὑποτάσσονται σὲ σταθεροὺς ντετερμινισμούς. Τοῦτο ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὴν μεσοπρόθεσμη καὶ μακροπρόθεσμη ἐξέλιξη, ἡ ὁποία ἐν μέρει προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν ρυθμὸ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν, ποὺ εἶναι κατ' οὐσίαν ἀπρόβλεπτες. Ἄν ἦσαν προβλέψιμες, θὰ πραγματοποιιοῦντο αὐτοστιγμεί, ὅπως τὸ παρατηροῦσε ἤδη τὸ 1951 ἡ Joan Robinson.¹¹ Προσδιορίζεται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴ στάση τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ ὁποία στάση, πέρα ἀπὸ ἄλλους «ἀνορθολογικοὺς» παράγοντες, ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς προσδοκίαις τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν

11. «Notes on the economics of technical progress», στὸ *The Rate of Interest and Other Essays*, 1951, σ. 56: «If future innovation were foreseen in full detail it would begin to be made at once...» Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ συναντᾶται καὶ σὲ ὑστερότερα κείμενα τοῦ Karl Popper, πάλι γιὰ νὰ δείξει τὸ ἀπρόβλεπτο τῆς τεχνικῆς προόδου.

ἀκριβῶς, ποὺ τίποτε δὲν διασφαλίζει ὅτι θὰ εἶναι ὀρθές. Προσδιορίζεται τέλος ἀπὸ τὴν ταξικὴ καὶ ἐξ ἴσου ἀπρόβλεπτη συμπεριφορὰ τῶν ἐργαζομένων (ἡ τάση τους γιὰ διεκδικήσεις ἐπὶ παραδείγματι, καὶ ἡ δυνατότητα νὰ τὶς πετύχουν, ὑπόκειται σὲ παράγοντες ψυχολογικοὺς, πολιτικοὺς κ.λπ.).

• Τέλος, τὸ οὐσιῶδες τῶν συλλογισμῶν τῆς ἀκαδημαϊκῆς οἰκονομίας συνίσταται στὴ μελέτη τῶν καταστάσεων «ἰσορροπίας» καὶ τῶν συνθηκῶν πραγματοποιήσεώς τους. Ἡ ἔμμομη ἰδέα τῆς ἰσορροπίας ἔχει δύο ρίζες, καὶ τὶς δύο ἰδεολογικές. Οἱ καταστάσεις ἰσορροπίας ἐπιλέγονται, διότι εἶναι οἱ μόνες ποὺ ἐπιτρέπουν λύσεις καθορισμένες καὶ μονοσήμαντες – πράγματι, τὰ συστήματα ἐξισώσεων προσφέρουν μιὰ ἐπίφαση αὐστηρῆς ἐπιστημονικότητος. Ἐξ ἄλλου, οἱ ἰσορροπίαι ἐμφανίζονται σχεδὸν πάντοτε ὡς ἰσοδύναμες μετὰ καταστάσεις «ἀριστοποίησης» (ἀγορὲς ἐξισορροπημένες, παράγοντες σὲ πλήρη ἀπασχόληση, καταναλωτὲς ἰκανοποιημένοι τὸ μέγιστον κ.λπ.). Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν, μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἦταν ἡ τάση νὰ καλυφθοῦν, ἢ νὰ τεθοῦν σὲ ὑποσελίδιες σημειώσεις, ὅλες οἱ ἐπίμονα ὑφιστάμενες ἀνισορροπίαι, ὅλες οἱ καταστροφικὲς ἢ μὴ ἀριστοποιητικὲς «ἰσορροπίαι» (οἱ «ἰσορροπίαι» τῶν μονοπωλιακῶν ἢ ὀλιγοπωλιακῶν ἀγορῶν εἶχαν ὡς συνέπεια εἴτε μιὰ πρόσθετη ὑπερεκμετάλλευση τῶν καταναλωτῶν εἴτε «ἰσορροπίαι» ὑποαπασχόλησης). Κατάφεραν μάλιστα τὸ ἀκατόρθωτο (Pigou): νὰ ἐμφανίσουν κατα-

στάσεις μαζικής ανεργίας ως καταστάσεις ισορροπίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ικανοποιητικές, ἐξηγώντας ὅτι οἱ ἀνεργοὶ ἐργάτες εἶχαν στὴν πραγματικότητα «ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὴν ἀγορά», διότι ἀρνοῦνταν μιὰ ἐλάχιστη μείωση τῶν ἡμερομισθίων τους προκειμένου νὰ βροῦν ἀπασχόληση. (Αὐτὸ τὸ εἶδος ἀνοησιῶν ἰσχύει πλήρως καὶ σήμε-ρα, ὅταν ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἀνεργία στὴν Εὐρώπη θὰ μποροῦσε νὰ ἀπορροφηθῆ, ἂν ἡ «προσφορά ἐργασίας» γινόταν πιὸ «εὐκάμπτη», ἂν δηλαδὴ οἱ ἐργάτες ἐδέχοντο μειώσεις τῶν ἡμερομισθίων τους καὶ ἄλλων πλεονεκτημάτων.) Ὅμως ἡ μόνιμη κατάσταση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας εἶναι μιὰ διαδοχὴ μεταβαλλομένων ἀνισορροπιῶν, πρᾶγμα ποῦ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἀφ' ἐνὸς νὰ καθιστᾶ τυχαία τὴν ἐκβασὴ τῶν προσδοκιῶν, καὶ ἀφ' ἐτέρου νὰ δημιουργεῖ στὴν ἐκάστοτε ὑπάρχουσα δομὴ, τόσο τοῦ «κεφαλαίου» ὅσο καὶ τῆς ζήτησης, πληθώρα «ἀπολιθωμάτων» (Joan Robinson).

Ἡ ἐνεργὸς πραγματικότητα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας

«Τὸ ζήτημα εἶναι», εἶπε ἡ Ἀλίκη, «ἂν μπορεῖτε νὰ κάνετε τὶς λέξεις νὰ σημαίνουν τόσα διαφορετικὰ πράγματα».

«Τὸ ζήτημα εἶναι», ἀπάντησε ὁ Χάμπτυ Ντάμπτυ, «ποιὸς θὰ εἶναι τὸ ἀφεντικό, αὐτὸ εἶναι ὄλο».¹²

Επὶ πάρα πολὺ χρόνο, ἡ νέα «οἰκονομικὴ ἐπιστήμη» ἀπασχολήθηκε μόνο μὲ παράγοντες ποῦ καθορίζουν τὶς τιμὲς τῶν ἐπὶ μέρους ἐμπορευμάτων, ὑπὸ συνθήκες στατικῆς «ισορροπίας». Οἱ οἰκονομολόγοι πίστευαν, ἢ ἔκαναν πῶς πίστευαν, ὅτι οἱ ἴδιοι παράγοντες ποῦ προσδιορίζουν τὴν τιμὴ ἐνὸς «ιδανικοῦ» ἐμπορεύματος, ὑπὸ «ιδανικὲς» συνθήκες (τέλειος ἀνταγωνισμὸς κ.λπ.) προσδιόριζαν περίπου ὅλες τὶς τιμὲς (συμπεριλαμβανομένης τῆς «τιμῆς τῆς ἐργασίας»

12. Στὸ πρωτότυπο: «which is to be master». Ἄλλα χωρία τῆς Ἀλίκης δείχνουν ὅτι ὁ συγγραφέας, σὲ ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου, χρησιμοποιοῦ ἐναλλάξ καὶ ἀδιαφόρως τοὺς ὄρους which («ποιὸς ἐκ τῶν δύο») καὶ who («ποιός»): π.χ. στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ *Through the Looking-Glass*, βρῖσκουμε «which dreamed it?» καὶ «who it was that dreamed it all».

καὶ τῆς «τιμῆς τοῦ κεφαλαίου»), ποὺ μὲ τὴ σειρά τους προσδιόριζαν κάθε τι τὸ σημαντικό στὴν οἰκονομία: τὴν συνολικὴ ἰσορροπία τῆς, τὴν διανομὴ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, τὴν κατανομὴ τῶν παραγομένων πόρων στὶς διάφορες κατηγορίες χρηστών καὶ χρήσης, καὶ ζήτημα ποὺ παρέμενε σὲ μιὰ νεφελώδη ἀοριστία – τὴν μακροπρόθεσμη ἐξέλιξη. Ὅλο αὐτὸ ὄφειλε, μὲ μικρὲς διορθώσεις, νὰ προκύψει ἀπὸ τὶς καμπύλες κόστους καὶ τῶν ὀριακῶν χρησιμότητων, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθῆ, σχεδὸν μὲ τὸ ἀζημίωτο, ὅτι διασταυρώνονταν πάντοτε σὲ ἄριστα σημεῖα «ἰσορροπίας». Τὸ γεγονός ὅτι τὸ θεμελιώδες χαρακτηριστικὸ τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἡ ὀρμητικὴ καὶ βίαιη ἀναστάτωση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας, πράγμα ποὺ σημαίνει ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγὴ ἀσυνεχειῶν, δὲν φαίνεται νὰ τοὺς δημιουργοῦσε ἀϋπνίες.

Οἱ σημερινοὶ ἀκαδημαϊκοὶ οἰκονομολόγοι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑποτονθορῶν τὸν ἴδιον αὐτὸ σκοπὸ, sotto voce πλέον, ἀλλὰ κανένας δὲν φαίνεται πιά νὰ τὸν παίρνει στὰ σοβαρά. Ἀσφαλῶς τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ πλάσμα τοῦ τέλειου ἀνταγωνισμοῦ, καθαροῦ καὶ τέλειου ἢ τελείως τέλειου, διαλύθηκε σὰν καπνὸς – θὰ ἐπανεέλθω σ' αὐτὸ παρακάτω – καὶ στὸ ὅτι, ἀκόμα καὶ στὰ χαρτιά, εἶναι ἀδύνατον νὰ περάσουμε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν ὀλιγοπωλιακῶν ἀγορῶν σὲ γενικὲς «ἰσορροπίες», χωρὶς νὰ ἀριστοποιήσουμε τὰ κέρδη τῶν ὀλιγοπωλίων ἢ, ἀκριβέστερα, τῶν φατριῶν ποὺ τὰ διευθύνουν. Καὶ ἐπὶ πλέον, ἡ ἐνεργὸς παγκοσμιοποίησις τῆς

καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, μὲ τὶς κολοσσιαῖες διαφορὲς τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς ποὺ ἐμφανίζει, μεταξὺ τῶν ἀπὸ μακροῦ ἐκβιομηχανισμένων καὶ τῶν ἤδη «ἀναδυομένων» χωρῶν, καθιστᾷ ἀπλούστατα γελοῖο κάθε αἴτημα ὁμοιογένειας, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, τῶν «συντελεστῶν παραγωγῆς» σὲ πλανητικὴ κλίμακα.

Γιὰ τὴν «κλασσικὴ» φάση τοῦ καπιταλισμοῦ, ἦτοι περίπου μέχρι τὸ 1975, τρεῖς ὀμάδες προβλημάτων ἐτίθεντο σὲ κάθε οἰκονομικὴ ἀνάλυση ποὺ θὰ ἤθελε νὰ κρατήσῃ μιὰ σοβαρότητα σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὶς ὀψεις τῆς οἰκονομίας – τὶς σημαίνουσες ὀψεις, τόσο γιὰ τὴν κατάστασι, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς κοινωνίας. Τὴν πρώτη ὀμάδα τὴν ὀρισε μὲ μεγάλη σαφήνεια ὁ Ricardo καὶ τὴν ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου ὁ Marx. Πρόκειται γιὰ τὴν διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊότου («ἐθνικὸ εἰσόδημα»). Ἐπηρεάζει ἔντονα τὴν κατανομὴ τῶν πόρων ἀνάμεσα στὶς διάφορες κατηγορίες («τομεῖς») τῆς παραγωγῆς. Ἡ δευτέρη ἀφορὰ στὴ σχέση μεταξὺ διαθεσίμων παραγωγικῶν πόρων («κεφάλαιο» καὶ ἐργασία) καὶ τῆς πραγματικῆς κοινωνικῆς ζήτησης, σχέση, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ πλήρης ἀπασχόλησις ἢ ἡ ὑποαπασχόλησις αὐτῶν τῶν πόρων. Συνδέεται στενὰ μὲ τὴν τρίτη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐξέλιξι τῆς οἰκονομίας, δηλαδὴ τὴν πραγματικὴ ἢ ἐπιθυμητὴ αὐξήσι τῆς παραγωγῆς. Οἱ τρεῖς ὀμάδες βρίσκονται σὲ στενὴ ἐπικοινωνία, διότι, παραδείγματος χάριν, ἡ διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος εἶναι ὁ κύριος παράγων ποὺ ρυθμίζει τὴν κατανομὴ τῶν πόρων, καὶ αὐτὴ, μὲ τὴν σειρά

της, παίζει ουσιαστικό ρόλο τόσο στην ποσότητα όσο και στο περιεχόμενο της επένδυσης, και ως εκ τούτου στις μελλοντικές εξελίξεις της οικονομίας.

Αν παραβλέψουμε τις λεπτομέρειες, τις περιοριστικές συνθήκες και τις ειδικές περιπτώσεις και αν, σε ένα πρώτο στάδιο, δεν συνυπολογίσουμε τον παράγοντα του εξωτερικού εμπορίου (π.χ. θεωρώντας μια παγκόσμια οικονομία καθ' ύποθεσιν περίπου όμοιογενή), ή απάντηση σ' αυτά τα έρωτήματα είναι εκπληκτικά απλή. Η διανομή των εισοδημάτων μεταξύ κοινωνικών τάξεων και εν συνεχεία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, εξαρτάται ουσιαστικά από τον συσχετισμό των μεταξύ τους δυνάμεων. Αυτή η διανομή ρυθμίζει σε πρώτη προσέγγιση την κατανομή των πόρων μεταξύ κατανάλωσης και επένδυσης. Σε γενικές γραμμές, οι εργαζόμενοι δαπανούν ό,τι κερδίζουν, οι κατέχοντες κερδίζουν ό,τι δαπανούν – καταναλίσκουν ένα μικρό μέρος του εισοδήματός τους και επενδύουν το μεγαλύτερο – ή δεν το επενδύουν, όποτε το μέρος αυτό του εισοδήματος εξαφανίζεται, ενώ συγχρόνως εμφανίζεται μια κατάσταση υποαπασχολήσεως. Από το στοιχείο αυτό προσδιορίζεται επίσης η διανομή της επένδυσης μεταξύ βιομηχανιών που παράγουν καταναλωτικά αγαθά και βιομηχανιών που παράγουν μέσα παραγωγής. Η «συνολική ισορροπία» – ή κατά προσέγγισιν ισότητα της ικανότητας προσφοράς, ήτοι απασχολήσεως τόσο του διαθέσιμου κεφαλαίου και της διαθέσιμου εργατικής δυνάμεως, όσο και της πραγματικής, ήτοι ενεργού ζήτησεως – εξαρτάται εν

πρώτους από την ποσότητα της επένδυσης. Αν θεωρήσουμε δεδομένο το σύνολο των μισθών και των εισοδημάτων που προορίζονται για κατανάλωση, ή ισορροπία θα υπάρξει μόνον εάν οι επιχειρήσεις επενδύσουν ό,τι απαιτείται ώστε να απορροφηθή σχεδόν ή παραγωγική ικανότητα των βιομηχανιών που παράγουν μέσα παραγωγής. Τίποτα δεν απαγορεύει να κάνουν κάτι τέτοιο. Αλλά επίσης τίποτα δεν διασφαλίζει ότι θα το κάνουν. Αυτό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, μεταξύ των οποίων ο κυριότερος διαμορφώνεται από τις προσδοκίες τους σχετικά με την μελλοντική ζήτηση των προϊόντων τους.¹³ Γι' αυτές τις προσδοκίες λίγα λογικά πράγματα μπορούν να ειπωθούν, γενικά και εκ των προτέρων. Έξ ου οι επαναλαμβανόμενες διακυμάνσεις του επιπέδου δραστηριότητας και τα «άτυχήματα» που μπορούν να φτάσουν μέχρι μείζονες ύφέσεις ή φάσεις έντονου πληθωρισμού. Αν θεωρήσουμε κατά πρώτη

13. Ο Keynes προσέθετε το «κόστος» της επένδυσης με μέτρο το επιτόκιο. Αλλά για ό,τι ενδιαφέρει, οι μεταβολές του επιτοκίου είναι λιγότερο αποφασιστικές από τις προοπτικές του κέρδους και κυρίως τα αποτελέσματα τους είναι ασύμμετρα. Οι κεντρικές τράπεζες μπορούν να πνίξουν μια οικονομική επέκταση, ανυψώνοντας σημαντικά τα επιτόκια, τους είναι όμως πολύ λιγότερο εύκολο, για να μην πούμε καθόλου, να την προκαλέσουν. Τουτό μαρτυρούν πολλές περιπτώσεις ήδη από το 1945 κι ακόμη η σημερινή κατάσταση στη Γερμανία, τη Γαλλία και κυρίως την Ιαπωνία. Τα πραγματικά επιτόκια στη Γαλλία και τη Γερμανία βρίσκονται στο χαμηλότερο επίπεδό τους εδώ και πολύ καιρό, ενώ στην Ιαπωνία ο προεξοφλητικός τόκος είναι 0,5% και η πρόσδοος των όμολογιών κατώτερη του 2%.

προσέγγιση τὸν ρυθμὸ τῆς τεχνικῆς προόδου (συνεπῶς καὶ τὴν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας) ὡς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σταθερό, αὐτὲς οἱ προσδοκίες καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπένδυσης ποὺ ἐπιβάλλουν, θὰ προσδιορίσουν μακροπρόθεσμα τὸ ποσοστὸ τῆς μεγέθυνσης τῆς οἰκονομίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ τάσεις θὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς παρελθούσης ἐμπειρίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ποὺ εἶναι ἡ ἐμπειρία μιᾶς μέσης ἀνάπτυξης. Θὰ ὑπάρξει λοιπὸν «μακροπρόθεσμα» μία εὐνοϊκὴ πρὸς τὴν μεγέθυνση στρεβλωμένη τάση, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἓνα περιθώριο σημαντικῆς ἀβεβαιότητος σὲ κάθε ἰδιαίτερη στιγμή γιὰ κάθε ξεχωριστὴ ἐπιχείρηση, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προηγουμένων διακυμάνσεων ἐπὶ τοῦ ὑπάρχοντος σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀποκλείει μακροπρόθεσμα μιὰ ἐξισορροπημένη καὶ «στάσιμη» μεγέθυνση (σὲ ποσοστὸ λίγο ὡς πολὺ σταθερό, steady). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο μπορεῖ, καὶ πρέπει προφανῶς, νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλοι παράγοντες (ἐπιτάχυνση ἢ ἐπιβράδυνση τῆς τεχνικῆς προόδου, δημογραφικὲς διακυμάνσεις, ἀνοιγμὰ νέων γεωγραφικῶν ζωνῶν πρὸς ἀξιοποίηση κ.ο.κ.).

Ὅλα αὐτὰ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὀμιλοῦμε οὔτε γιὰ μιὰ ἐξασφαλισμένη ἰσορροπία, οὔτε γιὰ ἓναν ἄριστο ρυθμὸ μεγέθυνσης ἢ ἓνα ἐπίπεδο ἄριστης παραγωγῆς, οὔτε γιὰ μιὰ μεγιστοποίηση τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητος, οὔτε γιὰ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὸ «ὀριακὸ προϊόν» τῆς, οὔτε γιὰ ἓνα φυσικὸ ποσοστὸ τοῦ

κέρδους ἢ τοῦ τόκου, οὔτε γιὰ κανέναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς Ἑρωτιδεῖς ἢ τῖς Νύμφες ποὺ διακοσμοῦν τὰ ἐγχειρίδια οἰκονομίας. Εἰδικά, τὰ κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν καθορίζονται ἀπὸ τὸ «ὀριακὸ κόστος» τοῦ προϊόντος τους (ποὺ ὀρίζει μόνον, καὶ αὐτὸ σὲ ὀμαλὸ χρόνο, ἓνα κατώτατο ὄριο στὴν τιμὴ πωλήσεως), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τιμὴν ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν (ἐπιβάλλουν, ἀποσπάσουν) γιὰ τὸ προϊόν τους, δεδομένης τῆς καταστάσεως, στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ ζήτησή του. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀπὸ μόνον τοῦ ἀποκλείει κάθε συζήτηση γιὰ τὴν «ὀρθολογικότητα» τῆς κατανομῆς τῶν πόρων μέσα στὴν οἰκονομία.

Ἴδου μιὰ ἀπαρίθμηση γεγονότων ποὺ δείχνουν συγκεκριμένα τὰ συστατικὰ τῆς οἰκονομικῆς «ὀρθολογικότητος» στὸν καπιταλισμὸ.

- Κάθε ἐπιχείρηση ἐπενδύει κατὰ πρῶτον λόγον στὴν δική της γραμμὴ παραγωγῆς καὶ ὄχι ἐκεῖ ὅπου τὸ κέρδος θὰ ἦταν «ὀριακὰ ὑψηλότερο» (συνεπῶς «κοινωνικὰ προτιμότερο»). Ἄν διακινδυνεύσει νὰ ἐπενδύσει σὲ ἄλλους τομεῖς, τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι προβλέπει πῶς ἐκεῖ τὸ ποσοστὸ κέρδους θὰ εἶναι αἰσθητὰ ὑψηλότερο.

- Ὅλες σχεδὸν οἱ ἐπιχειρήσεις (ἀκόμα κι αὐτὲς τοῦ συννοικιακοῦ ἐμπορίου), βρίσκονται σὲ κατάσταση ὀλιγοπωλίου, καὶ ὄχι ἀνταγωνισμοῦ – γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μονοπωλίου ἢ συνεννόησης τῶν παραγωγῶν ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλη μορφή.

- Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀδηγεῖ στὸν συγκεχυμένο χαρακτῆρα τῆς ἔννοιας τοῦ «ἐμπορεύματος» ὡς ὁμοιογενοῦς προϊόντος καὶ τοῦ «τομέως» ὡς συνόλου ἐπιχειρήσεων

οί όποίες παράγουν «τό ίδιο προϊόν».

- Οί άποφάσεις τής έπιχείρησης, νά έπενδύσει ή όχι, νά αύξήσει ή νά περιορίσει τήν παραγωγή, λαμβάνονται πάντα έπί τή βάσει μιās πληροφορήσεως άποσπασματικής και στρεβλωμένης – στίς σημαντικές έπιχειρήσεις, αύτές οί άποφάσεις είναι τό άποτέλεσμα έσωτερικών άντιμαχιών ανάμεσα σέ «είδικούς» και γραφειοκρατικές κλίκες, δέν είναι τό άποτέλεσμα μιās «όρθολογικής διαδικασίας άποφάσεως» (Simon κ.λπ.). Παρεκκλίνουν έντονα πρός μιá κατεύθυνση εύνοική για τήν διατήρηση τής διευθυντικής όμάδος, όπως τό έδειξαν ήδη από τήν δεκαετία τοϋ 1960 οί μελέτες τοϋ Robin Marris.

- Η έσωτερική κατάσταση τής έπιχείρησης έμφανίζεται λίγο ως πολύ άδιαφανής για τούς διευθύνοντες, λόγω τής γραφειοκρατικοποίησης τής έπιχείρησης και τής άντίστασης τών έργαζομένων.¹⁴

- Η «άγορά κεφαλαίου» (και τής πίστewς) είναι καθ' όλοκληρίαν «άτελής» πρώτον, διότι τά διατιθέμενα κεφάλαια, όπως ήδη έχει είπωθή, κατευθύνονται κατά προτίμηση πρός τισ περιοχές άπ' όπου άντλήθησαν, δεύτερον, διότι ή κατάσταση τών δανειστών είναι άδιαφανής, και τρίτον, λόγω τών ισχυροτάτων δεσμών που ύπάρχουν μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας.

14. Πρβλ. τό κείμενό μου «Τό περιεχόμενο τοϋ σοσιαλισμοϋ. ΙΙΙ» (γαλλ. 1958), ανατύπωση στην *Πείρα τοϋ έργατικοϋ κινήματος*, τ. 2, (Παρίσι 1974), έλλ. μετάφρ. έκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984, σελ. 9 κ.έξ.

- Σέ στενή σχέση με τό προηγούμενο σημείο, τό «κεφάλαιο», ως έξουσία διαθέσεως παραγωγικών πόρων και ιδίως τής έργασίας τών άλλων, είναι έν μέρει άποχωρισμένο από τήν ιδιοκτησία ή τήν κατοχή άξιών. Τό ούσιώδες είναι ή δυνατότητα πρόσβασης σέ τέτοιους πόρους, που μπορεί νά έξασφαλισθή μέσω άλλων διόδων (τραπεζική πίστη, έπί παραδείγματι).

- Η «έκτίμηση» τών ύπαρχουσών στην άγορά έπιχειρήσεων είναι νεφελώδης, διότι έξαρτάται από τισ προσδοκίες τισ σχετικές με τά μελλοντικά τους κέρδη και τό προβλεπόμενο «μέσο ποσοστό» κέρδους.

- Η παραγωγή (και ή άγορά έργασίας, μέχρις ένός σημείου) είναι πλήρης εύκαιριακών προσόδων.

- Η άτομική ιδιοκτησία έπί τής γής δημιουργεί μιá άπόλυτη έγχειο πρόσοδο (Marx) που δέν έχει και δέν μπορεί νά έχει καμμία οικονομική δικαιολόγηση.

- Η έργατική δύναμη δέν είναι έμπόρευμα. Η παραγωγή και ή αναπαραγωγή της δέν μπορούν νά ρυθμισθοϋν από μιá «άγορά».¹⁵

- Η πραγματική άποδοτικότητα τής έργασίας (ή τό

15. Έπανελημμένως άνέπτυξα αυτό τό σημείο: Στά κείμενά μου «Sur la dynamique du capitalisme» (*Socialisme ou barbarie*, τεϋχ. 12, Σεπτ.-Όκτ. 1953) – «Le mouvement révolutionnaire sous le capitalisme moderne» (1960), τώρα στόν τόμο *Capitalisme moderne et révolution*, 2, έκδ. 10/18, Παρίσι, 1979 (έλλ. μετάφρ., έκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1987, σελ. 177 κ.έξ.). – «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: από τόν Μάρξ στόν Άριστοτέλη και από τόν Άριστοτέλη σέ μās» (γαλλ. 1975), τώρα στα *Σταυροδρόμια τοϋ Λαβυρίνθου* (γαλλ. 1978), έλλ. μετάφρ., έκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991.

πραγματικό ποσοστό άμοιβής/φυσικής απόδοσης, Π.Π.Α.Α.^{16.ε)} είναι σε μεγάλο βαθμό άπροσδιόριστη.

Στή σημερινή φάση του καπιταλισμού, ήτοι εδώ κι ένα τέταρτο του αιώνα, όλα τα παραπάνω διατηρούν την ορθότητά τους, νέοι όμως παράγοντες ανατρέπουν την συνολική προοπτική. Έτσι, η ένεργος παγκοσμιοποίηση της παραγωγής, που κατέστη δυνατή χάρις στις νέες εξελίξεις, τεχνολογικές εξελίξεις (έν ολίγοις, την σχεδόν ολοκληρωτική εξέλιξη, από την ποσοτική άποψη, της σημασίας της εξειδικεύσεως της εργασίας στην ύλική παραγωγή, που έθεσε έτσι στη διάθεση του παγκοσμίου κεφαλαίου δισεκατομμύρια πεινασμένων ανά τον κόσμο) και εξελίξεις πολιτικές (τον άφοπλισμό των κυβερνήσεων ως προς την οικονομική τους πολιτική, και κυρίως την πλήρη άπελευθέρωση των διεθνών ροών κεφαλαίου), είχε αυτό το φαινομενικά παράδοξο αποτέλεσμα, να καταστρέψει την όμοιογένεια των οικονομικών συνθηκών παραγωγής ανά τον κόσμο, την ίδια ακριβώς στιγμή που εγκαθίστατο μια πραγματικά παγκόσμια αγορά. Κάθε συζήτηση περι προσδιορισμού των τιμών ή και όποιουδήποτε άλλου μεγέθους –συμπεριλαμβανόμενων και των καπιταλιστικών κερδών– από παράγοντες «όρθολογικούς» καθίσταται υπό τις συνθήκες αυτές γελοία. Θα επανέλθω επ' αυτού στο τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου.

16. Πρβλ. το βιβλίο μου *Μπροστά στον πόλεμο* (γαλλ. 1981, σ. 132, σημ. 1), έλλ. μετάφρ., έκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1986, σ. 153, σημ. 1.

Σχετική άποτελεσματικότητα, εύκαμψία και άνθεκτικότητα του καπιταλισμού

Η καλύτερη δικαιολόγηση του καπιταλισμού είναι αυτή που έδωσε στο τέλος της ζωής του ο Schumpeter στο βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Δημοκρατία*, και που συνόφισε ή Joan Robinson:¹⁷ το σύστημα είναι άσφαλώς σκληρό, άδικο, ταραχοποιό –άλλα προσφέρει το έμπόρευμα, και πάψτε να γκρινιάζετε, γιατί ακριβώς αυτό το έμπόρευμα είναι εκείνο που θέλετε.

Δικαιολόγηση κυκλική, κι εδώ. Στις «πλούσιες» χώρες οί άνθρωποι «θέλουν» αυτό το έμπόρευμα, διότι από την πιό τρυφερή τους ηλικία έγκυμαζόνται στο να θέλουν (έπισκεφθείτε ένα σημερινό νηπιαγωγείο) και διότι το καθεστώς τους έμποδίζει με χίλιους τρόπους να θέλουν οτιδήποτε άλλο. Σε όλες τις χώρες τουτο συμβαίνει, διότι, αν ο καπιταλισμός δεν έπινόησε ab ovo αυτό που καλούμε φαινόμενο έπίδειξης, το ένδυνάμωσε σ' ένα βαθμό άγνωστο στο παρελθόν. Προς στιγμήν,

17. *Economic Philosophy*, Penguin, 1962, σ. 130

αυτό το εμπόρευμα έξακολουθεί, λίγο ως πολύ, να το προσφέρει. Η συζήτηση εδώ δεν μπορεί παρά να σταματήσει. Όσο οι άνθρωποι θα θέλουν αυτή τη συσσώρευση φτηνοπραγμάτων, συσσώρευση όλο και πιο χαώδη για όλο και πιο μεγάλο αριθμό ανθρώπων, και με την όποια θα μπορέσουν ή όχι μια μέρα να κορεστούν, ή κατάσταση δεν θ' αλλάξει.

Παραμένουν όμως μερικά έρωτήματα. Ός ποῦ πηγαινει και σε τί στηρίζεται αυτή ή «άποτελεσματικότητα» του καπιταλισμού, παρ' όλους τους περιορισμούς της; Πώς γίνεται και το καθεστώς μπόρεσε να επιβιώσει μέσα από μια μακρά σειρά κρίσεων και ιστορικών περιπετειών και, μέχρις ενός σημείου τουλάχιστον, να βγαίνει ενισχυμένο; Ποιές είναι, εν προκειμένω, οι αλλαγές που μπορούν να προέλθουν από τη νέα του φάση στην όποια βρίσκεται;

Η απάντηση στην πρώτη έρώτηση δεν είναι τόσο δύσκολη. Ο καπιταλισμός είναι το καθεστώς που άποσκοπεί στο να αυξάνει με όλα τα μέσα την παραγωγή –μια κάποια παραγωγή, μὴν τὸ ξεχνᾶμε– και να περιορίζει με όλα τα μέσα το «κόστος» –πολύ περιοριστικά καθορισμένο, μὴν τὸ ξεχνᾶμε επίσης: δεν περιλαμβάνει ούτε την καταστροφή του περιβάλλοντος, ούτε την ισοπέδωση της ζωής των ανθρώπων, ούτε την ασχήμια των πόλεων, ούτε την παγκόσμια νίκη της άνευθυνότητας και του κυνισμού, ούτε την αντικατάσταση της τραγωδίας και της λαϊκής γιορτής με τις τηλεοπτικές σειρές –τιμήματα που δεν υπολογίζονται, κι ούτε ποτέ θα μπορούσαν να

συμπεριληφθοῦν σ' ένα λογαριασμό αυτού του τύπου. Για να πραγματώσει αυτόν τὸν σκοπὸ χρειάστηκε, και μπόρεσε, να βασισθῆ σε μιὰ ἄνευ προηγούμενου στην ιστορία ανάπτυξη της τεχνολογίας, που ὁ ἴδιος με χίλιους τρόπους προώθησε – τεχνολογία επίσης στενά προσανατολισμένη, είναι ή ἀλήθεια, ἀλλὰ πρόσφορη για τους ἀκολουθούμενους στόχους: Δύναμη για τους κυρίαρχους, μαζική κατανάλωση για την πλειοψηφία των κυριαρχουμένων, καταστροφή του νοήματος της εργασίας, ἐξάλειψη του ἀνθρώπινου ρόλου του ἀτόμου στην παραγωγή. Ἄλλὰ τὸ τρομερότερο μέσον ἦταν ή καταστροφή των προγενεστέρων κοινωνικών σημασιών και ή ἐνστάλαξη στην ψυχή ὄλων, ή σχεδὸν ὄλων, της λύσσας για την ἀπόκτηση αυτού που, στη σφαίρα του καθενός, είναι ή φαίνεται δυνατόν να ἀποκτηθῆ, και για την ἀπόκτηση του ὁποίου ἀποδέχεται κανείς σχεδὸν τὰ πάντα. Αὐτή ή ἀνθρωπολογική μετάλλαξη μπορεί να διαυγασθῆ και να κατανοηθῆ, ὄχι ὅμως και να «ἐξηγηθῆ».

Σ' αὐτὰ τὰ μέσα προσετέθη ἀπὸ μιὰ στιγμή και μετὰ (δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἀπὸ την ἀρχή) ή μεταμόρφωση του ἀρχαιότατου θεσμικοῦ μηχανισμοῦ της ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ἀπηλλάγη ἀπὸ κάθε ἐμπόδιο και βαθμηδὸν ἐπεξετάθη σε ὄλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Ἡ ἀγορά δὲν είναι, δὲν ἦταν, και δὲν θὰ είναι ποτέ, ὅσο διαρκέσει ὁ καπιταλισμός, μιὰ «τέλεια» ἀγορά, οὔτε καν πραγματικά ἀνταγωνιστική, με την εὐσεβῆ ἔννοια που της δίδουν τὰ ἐγχειρίδια της πολιτικής οικονομίας. Χαρακτηριστικά της ἦσαν ἀνέκαθεν οἱ παρεμβάσεις της κρατικῆς

ἐξουσίας, οἱ καπιταλιστικὲς συμμαχίες, οἱ ἀποσιωπήσεις τῆς πληροφόρησης, ἡ χειραγώγηση τῶν καταναλωτῶν καὶ ἡ ἀνοιχτὴ ἢ καμουφλαρισμένη βία κατὰ τῶν ἐργαζομένων. Δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ μίᾳ ζούγκλα μετρίως ἄγρια. Ὅπως σὲ κάθε ζούγκλα, οἱ ἰκανότεροι πρὸς ἐπιβίωση ἐπεβίωσαν, καὶ ἐπιβιώνουν – χωρὶς αὐτὴ ἡ ἰκανότητα νὰ συμπίπτει μὲ ἓνα κοινωνικὸ βέλτιστο καὶ οὔτε κὰν μὲ τὸ μέγιστο μιᾶς παραγωγῆς, μὲ ὅλα τὰ προσκόμματα ποὺ τῆς ἐπιβάλλουν ἢ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, τὰ ὀλιγοπώλια καὶ τὰ μονοπώλια, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ἀνορθολογικὲς κατανομὲς πόρων, γιὰ τὶς ἀχρησιμοποίητες ἰκανότητες καὶ τὶς συνεχεῖς συγκρούσεις γύρω ἀπὸ τὴν παραγωγή στοὺς τόπους ἐργασίας. Περνώντας ὡστόσο μέσα ἀπὸ κλυδωνισμοὺς, τὰ μποῦμ καὶ τὰ κρᾶχ, λίγο ὡς πολὺ κατόρθωσε νὰ λειτουργήσει, μέσα στὰ ὄριά της καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς σκοποὺς της.

Ἡ ἀπάντηση στὴ δευτέρη ἐρώτηση, ἂν ὑπάρχει, εἶναι πιδὺ δύσκολη καὶ πολὺπλοκη. Οὐσιαστικὰ εἶναι παράδοξη. Ἀυτονομούμενη ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις, ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ κόστους λογικὰ συνεπάγεται ὅσο γίνεται πιδὺ χαμηλοὺς μισθοὺς γιὰ μιὰ παραγωγή ὅσο γίνεται ὑψηλότερη. Πρὸς μιὰ κατάσταση τέτοιου τύπου προσανατολιζόταν αὐθόρμητα ὁ καπιταλισμὸς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ αὐτὴν τὴν λογικὴ ὁ Marx προέξετεινε μὲ τὶς ἀντιλήψεις του περὶ ἐξαθλιώσεως καὶ ὑπερπαραγωγῆς. Στὴν τάση αὐτὴ ἀντιστάθηκαν οἱ ἐργατικοὶ ἀγῶνες ἐπιβάλλοντας αὐξήσεις τῶν μισθῶν

καὶ μειώσεις τῆς διάρκειας τῆς ἐργασίας. Δημιούργησαν ἔτσι τὶς τεράστιες ἐσωτερικὲς καταναλωτικὲς ἀγορές, διασώζοντας τὸν καπιταλισμὸ ἀπὸ βέβαιο πνιγμὸ μέσα στὴ δική του ἀκριβῶς παραγωγή. Εἶδαμε ἐπίσης, τὸ γνωρίζουμε καὶ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε – ὅπως τὸ ἀπέδειξε ὁ Keynes – ὅτι ἂν τὸ σύστημα ἀφεθῆ μόνου, δὲν ὀδηγεῖται αὐτόματα πρὸς μιὰ «ἰσορροπία», ὅποια καὶ ἂν εἶναι αὐτή, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ μιὰ ἐναλλαγὴ φάσεων ἐπέκτασης καὶ συστολῆς – τὶς οἰκονομικὲς κρίσεις – ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πιδὺ ἔντονες μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν, ὅπως καὶ τὸ ἔκαναν, σὲ μιὰ σημαντικὴ καταστροφὴ συσσωρευμένου πλούτου καὶ σὲ μιὰ ἱλιγγιώδη ἀνεργία (30% τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως στὶς Η.Π.Α. τὸ 1933). Κι ἐδῶ ἐπίσης, οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀντιδράσεις ἐπέβαλαν ἀπὸ τὸ 1933 καὶ μετὰ, πρῶτα στὶς Η.Π.Α., νέες πολιτικὲς παρεμβάσεις τοῦ Κράτους στὴν οἰκονομία.

Και στὶς δύο περιπτώσεις – διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, ρόλος τοῦ Κράτους –, τὸ καπιταλιστικὸ κατεστημένο, τραπεζικὸ καὶ ἀκαδημαϊκὸ, καταπολέμησε λυσσαλέα αὐτοὺς τοὺς τρελλοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ κινδύνευαν νὰ ὀδηγήσουν στὸ τέλος τοῦ κόσμου. Γιὰ πολὺ καιρὸ, οἱ ἐργοδότες δὲν περιορίστηκαν στὸ νὰ ζητήσουν (καὶ νὰ ἐπιτύχουν) τὴν ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν ἀπεργῶν – διακήρυξαν ὅτι τοὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ παραχωρήσουν αὐξήσεις μισθῶν ἢ μειώσεις τοῦ χρόνου ἐργασίας, χωρὶς νὰ προκαλέσουν τὴν καταστροφὴ τῆς ἐπιχειρησῆς τους – καὶ βρῆκαν πάντα καθηγητὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ νὰ τοὺς δώσουν δίκιο. Καὶ ὁ κ. Rueff, ὁ

ήρωας της γαλλικής οικονομικής πολιτικής, οργάνωσε τον «άποπληθωρισμό Laval» του 1932, ενώ, από την άλλη μεριά της Μάγχης, το Θησαυροφυλάκιο και η Τράπεζα της Άγγλιας συσώρευαν τα μνημόνια που απέδειχναν ότι κάθε αναθέρμανση της ζήτησης μέσω δημοσίων έργων θα επέφερε οικονομική καταστροφή.

Μόνο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αυξήσεις μισθών λίγο ως πολύ τακτικές και κρατική ρύθμιση της συνολικής ζήτησης έγιναν γενικά αποδεκτές από τους εργοδότες και τους ακαδημαϊκούς οικονομολόγους. Αποτέλεσμα ήταν η μακρότερη και σχεδόν αδιάκοπη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης (ή «χρυσή τριακονταετία»). Όπως το προέβλεψε ο Kalecki ήδη από το 1943, η συνέπεια ήταν μια αύξουσα πίεση στους μισθούς και τις τιμές και εκδηλώθηκε καθαρά από το 1960 και μετά. Τίποτε δεν δείχνει ότι δεν θα μπορούσε να μετριασθή με μετριοπαθείς πολιτικές. Άλλα έδω υπεισήλθε ένας παράγων καθαρά πολιτικός. Αυτή η ήπια πληθωριστική κατάσταση έδωσε το σύνθημα και το πρόσχημα μιάς αντιδραστικής αντεπίθεσης (Thatcher, Reagan), ένα είδος συντηρητικής αντεπανάστασης που έδω και δεκαπέντε χρόνια επεξετάθη σε ολόκληρο τον πλανήτη. Στο πολιτικό πεδίο αυτή η αντεπίθεση εκμεταλλεύτηκε την χρεοκοπία των παραδοσιακών «αριστερών» κομμάτων, την τεράστια απώλεια επιρροής των συνδικάτων, την τερατώδη των καθεστώτων του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» που είχε γίνει εκδηλη και πριν από την κατάρρευσή τους, την απάθεια και την ιδιώτευ-

ση των λαών, την αυξανόμενη όργη τους κατά της υπερτροφίας και του παραλογισμού των κρατικών γραφειοκρατιών. Εκτός του τελευταίου, όλοι αυτοί οι παράγοντες εκφράζουν, άμεσα ή έμμεσα, την κρίση του κοινωνικοϊστορικού προτάγματος της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Η μεγάλη άνισορροπία που προέκυψε έτσι στον συσχετισμό μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων, επέτρεψε την επιστροφή σε ένα κτηνώδη και τυφλό «φιλελευθερισμό», του οποίου βέβαια οι κυρίως έπωφελούμενοι είναι οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις, οι κεφαλαιουχικοί όμιλοι και οι ομάδες που τις διευθύνουν, αλλά που υπερβαίνει ευρύτατα τον πολιτικό τους ρόλο. Στη Γαλλία, την Ισπανία, σε πολλές βόρειες χώρες, τα λεγόμενα σοσιαλιστικά κόμματα, εκείνα ακριβώς είναι που ανέλαβαν να εισαγάγουν, να επιβάλουν ή να διατηρήσουν (Μεγάλη Βρετανία) τον νεοφιλελευθερισμό. Παρευρισκόμαστε στον άμετρο θρίαμβο του καπιταλιστικού φαντασιακού, υπό τις πλέον χονδροειδείς μορφές του.

Τούτο κατ' ουσίαν υλοποιήθηκε με την αποδιοργάνωση του ρόλου του Κράτους στον οικονομικό χώρο. Οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων απελευθερώθηκαν από κάθε έλεγχο· ο φετιχισμός του ισοσκελισμού του προϋπολογισμού απαγόρευσε κάθε πολιτική ρύθμιση της ζήτησης· ή νομισματική πολιτική πέρασε ολοκληρωτικά στα χέρια των κεντρικών Τραπεζών, των οποίων η μόνη φροντίδα είναι ο άγώνας έναντι ενός εφεξής ανύπαρκτου πληθωρισμού. Το αποτέλεσμα ήταν έδω και δεκα-

πέντε χρόνια μιὰ διατηρούμενη σὲ ὕψηλὰ ἐπίπεδα ἀνεργία – ἢ πτώση τῆς ἀνεργίας ποὺ παρατηρήθηκε στὶς Η.Π.Α. καὶ στὴ Μεγάλη Βρετανία, πληρώθηκε μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς μερικῆς ἢ κακοπληρωμένης ἐργασίας καὶ τὴ στασιμότητα ἢ τὴν μείωση τῶν πραγματικῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων, παράλληλη μὲ μιὰ συνεχῆ ἀνοδο τῶν κερδῶν τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν εἰσοδημάτων τῶν πλουσιωτέρων τάξεων. Ἡ κατὰ μέτωπον ἐπίθεση ἐναντίον τῶν μισθῶν καὶ τῶν κεκτημένων πλεονεκτημάτων τῶν ἐργαζομένων ποὺ ἔγινε δυνατὴ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνόδου τῆς ἀνεργίας καὶ τοῦ προσωρινοῦ πλέον χαρακτῆρα τῆς ἀπασχολήσεώς τους, δικαιολογήθηκε ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο ἐκβιασμό: ἔπρεπε νὰ μειώσουμε τὸ κόστος ἐργασίας, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸν ἐξωτερικὸ ἀνταγωνισμό ἢ νὰ ἀποφύγουμε τὶς μεταφορὲς μονάδων παραγωγῆς ἀπὸ τὸ κέντρο στὴν περιφέρεια. Πιστεύουν δῆθεν ὅτι ἡ μείωση κατὰ μερικὲς μονάδες τῶν ἡμερομισθίων, στὴ Γαλλία ἢ τὴ Γερμανία, θὰ ἦταν ἰκανὴ νὰ παλέψει νικηφόρα, ἀνταγωνιζόμενη τὴν παραγωγή χωρῶν, ὅπου τὰ ἡμερομίσθια εἶναι τὸ δέκατο ἢ τὸ εἰκοστό τῶν δικῶν μας (2,5 δολλάρια ἡμερησίως γιὰ τὶς ἐργάτριες τῆς Nike, συνωστισμένες στὰ ergastula τῆς ἐπιχείρησης στὴν Ἰνδονησία, κι ἀκόμη λιγότερο στὸ Βιετνάμ). Καμμία «εὐκαμψία τῆς ἐργασίας» στὶς παλαιῆς βιομηχανικὲς χώρες δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀντισταθῆ στὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἐξαθλιωμένων ἐργατικῶν χειρῶν τῶν χωρῶν ποὺ διαθέτουν ἓνα ἀνεξάντλητο ἀπόθεμα ἐργατικῆς δυνάμεις. Ὑπάρχουν δυνάμει, ταχύτατα

«κινητοποιήσιμα», καὶ χωρὶς ἀνάγκη ἐπιμόρφωσης, ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια ἐργαζομένων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὴν Κίνα, ἄλλοι τόσοι στὴν Ἰνδία, σχεδὸν ἐξ ἴσου στὶς ἄλλες χώρες τῆς Ἀσίας, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν Λατινικὴ Ἀμερικὴ, γιὰ τὴν Ἀφρικὴ καὶ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Καὶ εἶναι γελοῖος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι μιὰ μεταβατικὴ περίοδος χωρὶς συγκρούσεις θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει χώρες, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζουν τέτοιες ἀποκλίσεις στὶς ἀρχικὲς συνθήκες, σὲ μιὰ κατάσταση ἀρμονικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας διεθνῶς. Παρευρισκόμαστε σὲ μιὰ μεταβατικὴ φάση βίαια, ἄγρια, ὑπὸ κλίμακα σημαντικὰ εὐρύτερη καὶ σὲ πολὺ πιδὸ περιορισμένο χρόνο ἐκτυλισσόμενη, ἀπὸ ὅσο οἱ ἄλλες μεταβατικὲς φάσεις τῆς ἱστορίας τοῦ καπιταλισμοῦ, φάση ποὺ θέλουν νὰ δικαιολογήσουν μὲ τὸ παράλογο πρόσχημα ὅτι ἡ σημερινὴ πορεία εἶναι ἀναπόφευκτη καὶ ὅτι καμμία πολιτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῆ στὸ juggernaut τῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκονομίας.

Σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, εἶναι μάταιο νὰ συζητοῦμε γιὰ ὅποιαδήποτε «ὀρθολογικότητα» τοῦ καπιταλισμοῦ. Τὸ καθεστὼς παραμέρισε μόνο του τὰ κάποια μέσα ἐλέγχου ποὺ ἑκατὸν πενήντα χρόνια πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ἀγώνων εἶχαν ἐπιτύχει νὰ τοῦ ἐπιβάλουν. Ἡ ἄνομη κυριαρχία τῶν «βαρῶν» θηρευτῶν τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στὶς Η.Π.Α. τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὡχρῖα μπροστὰ στὴ σημερινὴ κατάσταση. Οἱ διεθνικὲς φήρμες, ἢ χρηματιστηριακὴ κερδοσκοπία καὶ ἐπίσης οἱ μαφίες

ὕπὸ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, κουρσεύουν τὸν πλανή-
τη, ὀδηγούμενες ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν βραχυπρόθεσμη
θέα τῶν κερδῶν τους. Ἡ ἐπαναλαμβανόμενη ἀποτυχία
κάθε προσπάθειας προστασίας τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ
τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκβιομηχάνισης, πολιτισμένης ἢ
ἄγριας, ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ θαυματικότερο σημάδι τῆς
μυωπίας τους. Τὰ προβλέψιμα καὶ τρομερὰ ἀποτελέ-
σματα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» τῶν ἄλλων τεσσάρων πέ-
πτων τοῦ κόσμου δὲν παίζουν κανένα ρόλο στὶς σύγ-
χρονες παντοειδεῖς πολιτικὲς.¹⁸

Ἡ προοπτικὴ ποὺ ἀπορρέει δὲν εἶναι προοπτικὴ μιᾶς
«οἰκονομικῆς κρίσης» τοῦ καπιταλισμοῦ ἐν γένει μὲ τὴν
παραδοσιακὴ ἔννοια. Θεωρητικὰ, ὁ καπιταλισμὸς (οἱ
παγκόσμιες ἐπιχειρήσεις) θὰ μπορούσε νὰ βασιτάξει ὄλο
καὶ πιὸ καλά, μέχρι τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ οὐρανὸς θὰ πέσει
στὸ κεφάλι μας. Αὐτὸ θὰ προϋπέθετε ἐν τούτοις, με-
ταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ καταστροφὴ τῶν παλαιῶν ἐκβιομηχα-
νισμένων χωρῶν, ἰδίως στὴν Εὐρώπη, καὶ ἡ ἔξοδος μυ-
ριάδων ἀτόμων ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ αἰωνόβιο κόσμο
τους στὶς ὄχι ἀκόμη ἐκβιομηχανισμένες χῶρες, πρὸς τὶς
τεχνικοποιημένες, ἀστικοποιημένες κοινωνίες, θὰ μπο-
ροῦσαν νὰ συντελεστοῦν χωρὶς μεγάλες κοινωνικὲς καὶ
πολιτικὲς δονήσεις. Πρόκειται γιὰ μιὰ δυνατὴ προοπτι-

18. Ὑπενθύμιζα τὰ προβλέψιμα ἀποτελέσματα τῆς ἐκβιομηχάνι-
σης τῶν «μὴ ἀνεπτυγμένων» χωρῶν, ἤδη στὸ κείμενό μου τοῦ
1974 ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημ. 2, καὶ ἀσφαλῶς δὲν ἤμουν ὁ
πρῶτος.

κή. Δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι εἶναι ἢ πλέον πιθανή.

Ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση μπορεῖ τὸ πολὺ νὰ φθάσει μέ-
χρι σ' αὐτὸν τὸν τύπο ἐρωτημάτων. Τὰ ὑπόλοιπα
ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς δράσεις καὶ ἀντιδράσεις τῶν πληθυ-
σμῶν τῶν ἐνδιαφερομένων χωρῶν.

Σεπτέμβριος 1996 - Αὐγούστος 1997

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

α — *Henri-Desiré Landry*

Γάλλος «δράκος» (γ. 1869, εκτελέστηκε τὸ 1922). Κατὰ συρροὴν εἰδεχθῆς δολοφόνος γυναικῶν, τῶν ὁποίων, μετὰ τὴν ἀπατηλὴν ὑπόσχεση γάμου, ἐκαρπούτο τὴν περιουσία. Ἡ «σταδιοδρομία» του θεματοποιήθηκε στὸ περίφημο ἔργο τοῦ Charly Chaplin, *Monsieur Verdoux*.

Serge Alexandre Stavisky

Διαβόητος Γάλλος ἀπατεώνας, ρωσικῆς καταγωγῆς (γ. 1886, δολοφονήθηκε «μυστηριωδῶς» τὸ 1934). Προκάλεσε μετὰ τὴν παράνομη χρηματιστηριακὴ δραστηριότητά του τὴν πτώση τῆς τότε (1933) γαλλικῆς κυβερνήσεως, μέλη τῆς ὁποίας, ὅπως καὶ τῆς μεγαλοαστικῆς κοινωνίας, εἶχαν ἐμπλακεῖ στὸ σκάνδαλο. Ἀπὸ τὰ διασημότερα white collar crimes τῶν ἐγγχειριδίων ἐγκληματολογίας.

β — Ἐπιφάνεια, ἡ (épiphanie)

Ἀπὸ τὸ ρ. ἐπιφαίνομαι. Στὴν θρησκευολογία σχεδὸν συνώνυμο μετὰ τὴν θεοφάνεια. Εἶναι ὁ terminus technicus γιὰ τὴν ἐπὶ γῆς «ἐμφάνιση» τῆς θεότητος. Ἡ ἐπιφάνεια μπορεῖ νὰ μεσολαβηθῆ διὰ τοῦ ἱερέως ἢ καὶ τοῦ βασιλέως (πρβλ. Πτολεμαῖος Ε' ὁ Ἐπιφανῆς) ἢ νὰ ἀναχθῆ στὴν «ἱστορικὰ» συλλαμβανόμενη ἀνάδυση τοῦ μονοθεϊστικοῦ θεοῦ (πρβλ. χριστ. θεολογία, ἑορτὴ τῶν Θεοφανῶν, τὰ Ἐπιφάνια).

γ — Κυριάρχηση

Ἡ λέξις *κυριάρχηση* ποὺ υἱοθετήσαμε γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὸν ὄρο *maîtrise* τοῦ πρωτοτύπου, λέξις ἀναγόμενη στὸν ἐλληνικὸ μεσαιῶνα, ἐκφράζει πιστεύουμε ἀκριβέστερα τὴν ἐνεργητικὴ καὶ δυναμικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου (ἀπ' ὅ,τι π.χ. ἡ λέξις *κυριαρχία*, ἢ ὁποία, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀποδίδει τὸν ὄρο *domination*, *Herrschaft*). Ἀντισταθήκαμε, *à tort ou à raison*, στὸν πειρασμὸ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο *ἡγεμόνευση* ποὺ μᾶς ὑπεδείχθη.

δ — *Πρόσληψη* (reprise)

Ἡ υἰοθέτηση, οἰκειοποίηση ἐνὸς ἔργου, ἐνὸς θεσμοῦ κ.λπ. τοῦ παρελθόντος, ὅπως αὐτὸ θεωρεῖται καὶ μετασχηματίζεται μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτική τῆς ἐποχῆς τοῦ προσλαμβάνοντος, ἀπὸ τὸ δικό τῆς μάγμα τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν, τὸ ὁποῖο μάγμα μετὰ τὴν σειρά του ἐπηρεάζεται καὶ γονιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ προσλαμβανόμενο. Ὅ,τι περίπου καὶ τὸ γερμανικὸ Rezeption, π.χ. πρόσληψη τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν Γερμανία, ἢ τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ τὸ γαλλ. réception προσφάτως, στὸ πεδίο τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Ὡστόσο ὁ ὅρος τοῦ πρωτοτύπου —reprise— ἐκφράζει ἐντονώτερα τὸν δυναμικὸ χαρακτήρα τῆς διὰ τῆς προσλήψεως γινομένης διεργασίας καὶ μεταπλάσεως.

ε — *Π.Π.Α.*

Τὸ πηλίκον τοῦ πληρωμένου μισθοῦ διὰ τῆς πραγματικῆς προσφερθείσης ἐργασίας.

ζ — *Juggernaut*

«Ὁδοστρωτήρας», ἀδυσώπητη καταστροφικὴ δύναμη. Στὴν κυριολεξία πρόκειται γιὰ τὸ ἄρμα τοῦ Κρίσνα ποῦ ἔφερε τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ. Στους τροχοὺς τοῦ ἄρματος ἔπεφταν οἱ φανατικοὶ ὀπαδοὶ του.

Βασίλης Κ. Γόντικας

Γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου Γόντικα —ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει σὲ κυβερνήσεις τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου καὶ ἀπὸ τῆς θέσης τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας εἰσήγαγε τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1927-1928—, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1918. Μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδῆς του στὸ Κολλέγιο Ἀθηνῶν, ἀκολούθησε τὶς ἐνταῦθα πανεπιστημιακῆς του σπουδῆς. Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο χρονολογεῖται ἡ γνωριμία του μετὰ τὸν Κορνήλιο Καστοριάδη καὶ ἡ βαθειὰ φιλία καὶ ἀλληλοεκτίμηση ποῦ συνέδεσαν ἐφ' ὅρου ζωῆς αὐτὰ τὰ δύο προικισμένα πνεύματα, τὴν ἡρεμὴ μετὰ τὴν ὀρμητικὴ σοφία.

Γράφει στὸ κατευθιδίό του γιὰ τὸν Βασίλη Γόντικα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ι. Δεσποτόπουλος (*Ἐλευθεροτυπία*, 30.12.97): «Ὡς φοιτητῆς Νομικῆς, ὕστερα καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, καθὼς καὶ ὡς μέλος τῶν Φροντιστηρίων τοῦ Π. Κανελλόπουλου καὶ τοῦ Ἰ. Συκουτρῆ, ἐπιβεβαίωσε τὴν χαρισματικὴ φύση του. Ἀργότερα, ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Καρτάλης, ὅταν γνώρισε τοὺς δύο φίλους μου Καστοριάδη καὶ Γόντικα, μοῦ εἶπε: “Νόμιζα ὅτι οἱ ἔπαινοί σου καὶ γιὰ τοὺς δύο ἦταν ὑπέρμετροι. Διαπιστώνω τώρα ὅτι ἦταν δίκαιοι”».

Ἀφοῦ ἄσκησε γιὰ λίγο τὴν δικηγορία, μετέβη γιὰ μεταπτυχιακῆς σπουδῆς οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν στὸ Cambridge. Τὴν ἐπαγγελματικὴ του σταδιοδρομία διήνησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1950, ὡς μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπίας στὸν Ο.Ο.Σ.Α., καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Γραμματείας τοῦ Ὄργανισμοῦ, ὅπου διέπρεψε ὡς ὑψηλόβαθμο στέλεχος μέχρι τὴν ἀποχώρησή του τὸ 1984, ἐπονομασθεὶς «ὁ σοφὸς τοῦ Ο.Ο.Σ.Α.»· διότι ὁ Β. Γόντικας, διαθέτοντας κρίση νηφάλια, ἀλλὰ καὶ ὀξεῖα, δὲν ὑπῆρξε ἀπλὸς τεχνοκράτης, ἀλλὰ καὶ βαθύς γνώστης ὄχι μόνον τῶν οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐν γένει πραγμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ ἐνδιαφέρον του παρέμεινε ἀμείωτο ὡς τὸ τέλος.

Στὸν κύκλο τοῦ Ἰ. Συκουτρῆ γνώρισε τὴν μέλλουσα σύζυ-

γό του, φιλόλογο Ἡρώ Κορμπέτη, τῆς ὁποίας ἡ Πλάτωνος Ἐπιστολή Ζ', ἔργο λαμπρό, ὑποδειγματικὸ καὶ σήμερα, κυκλοφόρησε μόλις προσφάτως σὲ ἰδιαίτερο τόμο (ἔκδ. Στιγμή, Ἀθήνα, 1997), καὶ μὲ τὴν ὁποία ἀπέκτησε δύο παιδιά, τὸν Πέτρο καὶ τὴν Μυρτώ.

Ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης συνήθιζε νὰ δίνει στὸν Βασίλη Γόντικα χειρόγραφα του γιὰ πρώτη ἀνάγνωση, ζητώντας τὴν γνώμη του. Ὡς δεῖγμα εὐχαριστίας γιὰ ὅλες τὶς συμβουλές ποὺ πάντα ἀκούραστα προσέφερε ὁ Βασίλης Γόντικας, ὁ ἀδελφικός του φίλος τοῦ ἀφιέρωσε αὐτὸ τὸ κείμενο ποὺ ἔμελλε νὰ εἶναι τὸ τελευταῖο του.

Ὁ Βασίλης Γόντικας ἀπεβίωσε στὸ Παρίσι τὴν 21η Δεκεμβρίου 1997, πέντε μόλις ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ φίλου του Κορνήλιου.